

Ο ΚΛΑΣΣΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ: ΤΟΜΕΣ, ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ, ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. JOHN P. ANTON

«... διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ
πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν, ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρό-
χειρα τῶν ἀτόπων θαυμάσαντες, εἶτα κατὰ μικρὸν
οὕτω προϊόντες καὶ περὶ τῶν μειζόνων διαπορήσαν-
τες, οἷον περὶ τε τῶν τῆς σελήνης παθημάτων καὶ
τῶν περὶ τὸν ἥλιον καὶ ἄστρον καὶ περὶ τῆς τοῦ παντός
γενέσεως. ὁ δὲ ἀπορῶν καὶ θαυμάζων οἶεται ἀγνοεῖν·
διὸ καὶ φιλόμυθος ὁ φιλόσοφος πῶς ἐστίν· ὁ γὰρ μῦθος
σύγκειται ἐκ θαυμασίων». Ἀριστοτέλους, *Μετὰ
τὰ Φυσικά*, 982 b 12-19.

«οὐδέν ἐστιν αἴσχιον ἢ παρέχειν ἑαυτὸν τιμώμενον,
οὐ δι' ἑαυτόν, ἀλλὰ διὰ δόξαν προγόνων». Πλάτωνος,
Μενέξενος 247 B 2-4.

Βρισκόμαστε σήμερα στην ευχάριστη θέση να κάνουμε ανακατατάξεις και αναθεωρήσεις θέσεων που ως χθές ακόμα είχαν άκαμπτους υποστηρικτές. Οι θέσεις αυτές αφορούν την κλασική Ελλάδα ως πνευματικό πολιτισμό, που ενώ δεν αροῦνται την αξία του στενεύουν όμως κατά πολύ τα όριά του και αλλοιώνουν τον πραγματικό του χαρακτήρα. Η όμιλία μου αποβλέπει στην αποκατάσταση τῶν οὐσιαστικῶν γνωρισμάτων του και σὲ μιὰν ἀντικειμενικὴ ὀριοθέτηση ὥστε νὰ ἐκτιμήσουμε δεόντως τὸν κλασικὸν Ἑλληνικὸν Διαφωτισμὸ, τὸ μέγιστο αὐτὸ γεγονός που ἄλλαξε τὴν πορεία τοῦ κόσμου και ἔγινε «κτῆμα ἐς αἰεὶ» τῆς ἀνθρωπότητος¹.

1. Ὁ κλασικὸς Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς ἀποκαλεῖται και «πρῶτος διαφωτισμὸς». Βλ. Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation* (New York, 1966), τόμ. Α' κεφ. 2: «Ὁ πρῶτος Διαφωτισμὸς», σελ. 72 - 126. Ἡ προσέγγιση τοῦ Gay συνεχίζει τὴν ἐρμηνευτικὴ παράδοση τοῦ «Δευτέρου» Διαφωτισμοῦ και ὑποστηρίζει τὴν ἀρχὴ τῆς προτεραιότητος τοῦ Λόγου ἀπέναντι τοῦ Μύθου (σελ. 72 - 94: «Ἑλλάδα: ἀπὸ τὸν Μῦθο στὸν Λόγο»). Οἱ κριτικὲς διευκρινίσεις τοῦ Gay παρουσιάζουν μὲ πειστικὸ τρόπο τὶς ἀντιλήψεις, που ὀδήγησαν τοὺς

Κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα ἄρχισε μία περίεργη διαμάχη γύρω ἀπὸ μιὰ περίοδο τῆς κλασσικῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ «δευτέρου» Διαφωτισμοῦ, καὶ πρὶν ἀκόμα, ἐθανμάσθη ἡ περίοδος αὐτὴ ὡς ὁ «χρυσοῦς αἰὼν» μὲ κέντρο τὴν Ἀθήνα. Ἡ διαμάχη ἀφορᾷ τὶς ἀντίθετες γνώμες πὸν ὑποστηρίχτηκαν γιὰ τὴν θέση καὶ τὴν ἀξία τῶν Σοφιστῶν. Ἡ μὲν Γερμανικὴ σχολὴ συμφώνησε μὲ τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ πὸν ἄσκησε ὁ Πλάτων καὶ εἶδε τοὺς Σοφιστὲς σὰν φορεῖς καταλυτικῶν ἀντιλήψεων πὸν ἐπετάχυναν τὴν κρίση τῶν ἀξιῶν καὶ τῆς πολιτείας. Ἡ δὲ Ἀγγλικὴ σχολὴ πῆρε ἀντίθετη θέση. Ὑποστήριξε ὅτι οἱ Σοφιστὲς ὑπῆρξαν φωτισμένοι διανοητὲς, φιλελεύθεροι καὶ δημοκρατικοί, φέροντας νέες ιδέες στὴν συντηρητικὴ Ἀθήνα, πὸν ὀδήγησαν σὲ μιὰν ἐξελικτικὴ ἄνθιση θεσμῶν ὅσο καὶ πρόκληση τοῦ κατεστημένου ἤθους. Ἀπὸ τὴν ἴδια ὀπτικὴ γωνία εἶδε καὶ τὸν Πλάτωνα, χαρακτηρίζοντας τὴν ἰδεοκρατία του ὡς ἀντίμαχο τοῦ καινοτόμου σκεπτικισμοῦ καὶ ἠθικοῦ σχετικισμοῦ τῶν μεγάλων Σοφιστῶν. Ἀκολουθώντας τὴν ἴδια γραμμὴ στὸν αἰῶνα μας, ὁ Karl Popper κατέκρινε τὸν Πλάτωνα ὡς προασπιστὴ τῆς κλειστῆς κοινωνίας². Παρόμοια ἔγραψε καὶ ὁ Eric Havelock καὶ μίλησε θετικὰ γιὰ τὴ μεγάλη γενιὰ τῶν Σοφιστῶν - διαφωτιστῶν, πὸν προώθησαν τὴ φιλελεύθερη πολιτικὴ φιλοσοφία στὶς Ἑλληνίδες πόλεις, μὰ πὸν μοιραῖα τὸ κίνημα αὐτὸ τῶν νέων ιδεῶν παραγκωνίστηκε ἀπὸ τὸν συντηρητικὸ Πλάτωνα, καὶ σὲ συνέχεια καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη³. Ἀντικρούοντας τοὺς «ἐχθροὺς» τοῦ Πλάτωνα, ὁ Ronald Levinson ὑποστήριξε ὅτι δὲν ἐδस्ताθοῦν τὰ ἐπιχειρήματα, πὸν καταδικάζουν τὸν

philosophes νὰ ταχθοῦν ἐναντίον τοῦ Μύθου. Ἡ ἀντιμυθικὴ στάση τῶν διαφωτιστῶν ἦταν συνέπεια τοῦ αὐστηροῦ ἀντιθηρακεντικοῦ ὀρθολογισμοῦ των μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν προσεχτεῖ ἀναλυτικὰ ὁ ἰδιάζων χαρακτήρας τοῦ Ἑλληνικοῦ μύθου, καθὼς ἀναπτύχθηκε στὸ δικό του πολιτιστικὸ περιβάλλον καὶ μὲ γνωρίσματα πὸν τὸν ἀντιδιαστέλλουν σὲ σύγκριση μὲ τὴν μυθικὴ νοοτροπία τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου. Στὴ βασικὴ αὐτὴ διαφορὰ δὲν ἀναφέρεται ὁ Gay, παρὰ τὶς βαθυστόχαστες παρατηρήσεις πὸν κάνει γιὰ τὴ σχέση τῶν philosophes πρὸς τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ φιλοσοφία.

2. Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies, vol. I, The Spell of Plato*, 5th ed., London, 1966.

3. Παρατηρεῖ ὁ Havelock ὅτι «ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς πολιτικῆς θεωρίας — ἐπίσης καὶ ἡ ἱστορία γιὰ τὰ πολιτικὰ τῶν Ἑλλήνων — ἔχει γραφεῖ στὸς νεώτερους χρόνους ἀκριβῶς ὅπως θὰ ἐπιθυμοῦσε ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ γραφεῖ». Βλ. *The Liberal Temper in Greek Politics (New Haven, 1957)*, σελ. 18. Κατὰ τὸν Havelock αὐτὸ πὸν ἐξηγεῖ τὴν ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη εἶναι ὅτι τόσο ὁ Πλάτων ὅσο καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἔδωσαν προτεραιότητα στὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀνάλυση τοῦ πολιτικοῦ περιεχομένου τοῦ Σοφιστικοῦ κινήματος βρίσκεται στὸ κεφ. VII: «In Defence of Democracy», σελ. 155 - 90.

συγγραφέα της Πολιτείας για να τον τοποθετήσουν έξω από τη χορεία των μεγάλων διαφωτιστών της ανθρωπότητας⁴.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ θέλω νὰ θέσω εἶναι τὸ ἐξῆς: Δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα νὰ περιορίζεται ἡ περίοδος τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν 5ο κυρίως αἰῶνα καὶ νὰ ταυτίζεται κατὰ κανόνα μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν τολμηρῶν Σοφιστῶν στὸ προσκήριο τοῦ δημοσίου βίου καὶ τῆς παιδείας;

Πρὶν προχωρήσω μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀπαντήσεώς μου γιὰ μιὰ ἐκτενῆ διεύρυνση τῶν χρονικῶν ὁροσῆμων, ποὺ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα τῆς ὁμιλίας μου, ἐπιθυμῶ νὰ ἀρχίσω μὲ δύο προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις:

Α'. Ἡ ἔννοια τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ συλλαμβάνεται σωστὰ ὅταν εὐρύνεται γιὰ νὰ καλύψει ὅλους τοὺς αἰῶνες πολιτιστικῆς δημιουργίας, ἀπὸ τὸν 8ον αἰῶνα μὲ τὰ ἔπη τοῦ Ὅμηρου καὶ τὶς ἀπαρχές τῆς Ἰωνικῆς ἐπιστήμης ὡς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα μὲ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Ἐπικούρου. Εἶναι ἡ περίοδος ποὺ ἀναπτύσσεται, ὀργανώνεται καὶ ὀλοκληρώνεται σὲ μορφή καὶ περιεχόμενο ἡ κλασσικὴ ἑλληνικὴ παιδεία.

Β'. Στὸ σύνολό του ὁ κλασσικὸς Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς εἶναι ἐνιαῖο καὶ ὀργανικὰ συγκροτημένο φαινόμενο πολιτισμοῦ, ποὺ ἐρμηνεύεται σωστὰ μὲ τὰ «ἐνδογενῆ» κριτήρια τῆς ἐμπειρίας καὶ θεωρητικοῦ λόγου, χωρὶς τὴν χρῆση κανόνων ποὺ ἀπαιτοῦν ἐφαρμογὴ τῆς διαλεκτικῆς τῶν ἀντιθέσεων ἢ ἄλλων μεταφυσικῶν πλασμάτων τῆς νεώτερης φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

Στὴν ἀνάλυσή μου ἀσχολοῦμαι μὲ τὶς τομὲς, διαστάσεις καὶ ἐπιπτώσεις τοῦ κινήματος τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν εὐρύτερη ὀριοθέτησή του. Θὰ ἀναπτύξω τὶς ἀπόψεις μου συσχετίζοντας τοὺς ἀναφερθέντες τόπους, ἀναφερόμενος στὴν πολιτιστικὴ ἔννοια τοῦ Μύθου, ποὺ πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιστημολογικὴ προκατάληψη ποὺ τὴν βαρύνει.

Ἐξηγοῦμαι. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, βασιζόμενη στὰ θεωρητικὰ σχήματα τοῦ *É. Durkheim*, ἄρχισε νὰ ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη τῆς συνειρμικῆς συνέχειας τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν, ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ ἀπαρχές των βρίσκονται στὴν θρησκευτικὴ μυθολογία τῆς Μεσοποταμίας. Ξεκινώντας ἀπ' ἐκεῖ τὸ ρεῦμα τῶν συνεχόμενων πολιτισμῶν περνᾷ διαδοχικὰ στάδια καὶ μέσῳ τῆς Ἡσιοδικῆς κοσμογονίας ἀγγίζει τὰ κρᾶσπεδα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Πρόκειται γιὰ μιὰν ἀνίχνευση ποὺ μεθοδεύει τὴν ἀρχὴ τῆς συνεχείας φάσεων ἀπ' ὅπου περνᾷ τὸ ἐνιαῖο μυθικὸ ρεῦμα. Πηγὴ κατὰ συνέπειαν τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ μν-

4. *Ronald B. Levinson*, In Defense of Plato, *Harvard University Press*, 1953.

θικός στοχασμός της Ἀνατολῆς⁵. Μὲ αὐτὴ τὴν προσέγγιση τίθεται κατηγορηματικὰ ἡ βάση τῆς θεωρίας γιὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸν Μῦθο στὸ Λόγο, πὸν οὐσιαστικὰ καταλήγει στὴν ἄρνηση τῆς πρωτοτυπίας τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος.

Πὸ πρόσφατα ἐρευνητές, πὸν ζήτησαν νὰ ἀπαλλάξουν τὰ πορίσματά τους ἀπὸ συναισθηματισμούς, χρησιμοποίησαν κριτήρια πὸν ἐπιτρέπουν τὴν τοποθέτηση παραδόσεων καὶ πολιτισμῶν σὲ ἐπίπεδα ἰσοτιμίας. Εἶναι καὶ αὐτὴ μιὰ ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ πὸν ἐπίσης ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν *Durkheim* καὶ προωθείται ἀπὸ τὴν σχολὴ τοῦ *Paris* τοῦ μὲ κύριο ἀντιπρόσωπο τὸν καθηγητὴ τῆς ἱστορικῆς ψυχολογίας *Jean-Pierre Vernant*. Κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ *Vernant* οἱ μῦθοι τῶν ἀριστοκρατικῶν καὶ ὀλιγαρχικῶν οἰκῶν πρὸ τοῦ 6ου αἰῶνα συνεχίζονται καὶ ἀντικρούονται μὲ τοὺς νέους πολεο-κεντρικοὺς μῦθους. Τὰ δύο μυθικὰ ρεύματα τὰ ἀρθρώνει καὶ τὰ προβάλλει μιὰ νέα ἐκφραστικὴ τέχνη, ἡ τραγωδία. Ἐμφανίζεται στὸ προσκήμιο ἡ νέα τέχνη, κάνοντας ἔκδηλη τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ ἥρωϊκὸ ἰδανικὸ καὶ τὸ δημοκρατικὸ ἦθος τῆς ἰσονομίας. Ὁ μυθικὸς ἥρωας πὸν προβάλλεται ὡς τὸν 7ον αἰῶνα δρᾷ ἔξω ἀπὸ τὸ μυθικὸ περίγραμμα πὸν καθορίζουν οἱ ἐμπειρίες τοῦ 5ου αἰῶνα. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ μιὰ διαδοχικὴ πολυμορφία καὶ μεταβλητότητα ἱστορικῆς ἐμπειρίας, ὅπου ὁ μῦθος λειτουργεῖ γιὰ νὰ δηλώσει τὴ ρευστότητα ὅρων καὶ συνθηκῶν μὲσω τῶν πολώσεων ἰσχύος καὶ ἀδυναμίας, νοητικῆς ὑπεροχῆς καὶ ἀτομικῆς ἀγνοίας, ἀπρόσωπης βίας καὶ ἀτομικῆς εὐθύνης. Πέρα ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς τραγωδίας, πέρα ἀπὸ τὰ ὑπερφυσικὰ καὶ ὑπερβατικὰ πλάσματα τῆς λογικῆς τοῦ μῦθου, πὸν γοητεύουν μὲ τὶς ἀμφισημίαι των, ἔρχεται ἡ ἐπανάσταση τῆς ἐπιστήμης νὰ ἀποδεσμεύσει τὸ λόγο μὲ μιὰν ἀποφασιστικὴ ρήξη μὲ τὸ παρελθόν, ἐδραιώνοντας τὴν φιλοσοφία μὲ τὴ δική της διαμόρφωση τοῦ ἔλλογου βίου.

Τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τοῦ *Vernant* παραμένει βασικὰ τολμηρὴ προέκταση τῶν εὐρημάτων τῆς Ἀγγλικῆς καὶ Γαλλικῆς σχολῆς, ἐνισχυμένο ἀπὸ τὰ πορίσματα ἐρευνῶν στὴ συγκριτικὴ μυθολογία καὶ ἱστορικὴ ψυχολογία. Παρὰ τὰ θετικὰ του στοιχεῖα, ὕστερεϊ σὲ πειστικότητα. Πέρα ἀπὸ τὶς ἐπιφυλάξεις μου πάνω σὲ θεωρητικὰ σημεῖα, βρίσκω ἀπαράδεκτη τόσο τὴν ἐξελικτικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐνότητα

5. Ἀνάμεσα στοὺς ὁπαδοὺς αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας συγκαταλέγονται ἱστορικοί, φιλόλογοι καὶ φιλόσοφοι, ὅπως ὁ *Gilbert Murray*, ἡ *Jane Harrison* καὶ ὁ *F. M. Cornford*, πὸν ἐπιρεάστηκαν ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς συλλογικῆς παραστάσεως πὸν πηγάζει μὲσα ἀπὸ τὴ συλλογικὴ πράξη καὶ τὸ συναίσθημα. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ θρησκευτικὴ βρίσκεται ἡ ἐπιστημολογικὴ ἐνέργεια πού, κατὰ τὴν *Harrison*, εἶναι «ἀτομικὴ, λογικὴ διανόηση πέρα ἀπὸ τὴν καταχνιά τῶν συλλογικῶν καὶ ἐνίοτε ἀντιφατικῶν παραστάσεων». Βλ. *Themis* (1922), σελ. XI: «*The whole history of epistemology is the history of the evolution of clear, individual, rational thought, out of the haze of collective and sometimes contradictory representations*».

τῆς πολυμορφίας τοῦ μύθου ὅσο καὶ τὴν ἰδέα τῆς ἰσοτιμίας τῶν πολιτισμῶν. Ἀντιθέτως, τὰ ἱστορικά δεδομένα ὀδηγοῦν στὴν ἐκδοχὴ τοῦ μοναδικοῦ καὶ αὐτόχθονου χαρακτήρα τοῦ ἐλληνικοῦ πλέγματος Μύθου - Λόγου. Ἡ θέση πὸν ὑποστηρίζω ἔχει ὡς ἐξῆς: παρὰ τὰ συγγενικά καὶ κοινὰ στοιχεῖα, πὸν ἐνεργοῦν στὸ ὑπόστρωμα τῆς ψυχολογίας τῶν λαῶν, ἀντιμετωπίζουμε ἐδῶ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀ σ ν ν ε χ ο ὺ ς φ α ι ν ο μ ἔ ν ο ν, πὸν παρουσιάζεται στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος μὲ τὸ ἰδιούσυτατο προβάδισμα τῶν Ἑλλήνων καὶ πὸν τελειοῦται στὸν πολιτιστικὸ ἄθλο τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ⁶. Τόσο στὸ ξεκίνημα ὅσο καὶ στὴν ὀλοκλήρωσή του βρῖσκομε ὅτι εἶναι:

1. Πρωτόφαντος, πρωτότυπος καὶ μοναδικὸς ὡς σταθμὸς ἱστορικὸς στὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Μιᾶς καὶ τελεστεῖ, δεσμεύει καὶ ἐπιβάλλεται μιὰ γιὰ πάντα, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ μοῖρα τοῦ μετακλασσικοῦ κόσμου.

6. Βλ. *Jean-Pierre Vernant*, *Les origines de la pensée grecque* (*Presses Universitaires de France*, 1962)· καὶ *Myth et pensée chez les Grecs* (1965), ἑλλ. μετ. Στέλλας Γεωργοῦδη (Ἐκδόσεις Ἑργατῖα). Ἡ μεθοδολογία τῆς συγκριτικῆς μυθολογίας καὶ τῶν συναφῶν πεδίων, ὅπως τῆς θρησκαιολογίας καὶ τῆς ἱστορικῆς ψυχολογίας, πὸν ἐπικαλεῖται ὁ Vernant δὲν ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκη στὴν ἐμπέδωση τῶν θεωρητικῶν του θέσεων. Παραθέτω ἐδῶ ὀρισμένες κριτικὲς ἐπιφυλάξεις. Ἡ ἰσοτιμία μυθικῶν παραδόσεων, πὸν ἐπιτρέπει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς «τοῦ συνεχοῦς», προϋποθέτει βαθύτερη ὁμοιομορφία μυθικῆς ὕφῆς ἀπὸ ἐκείνη πὸν τὰ δεδομένα ὕλικά ἐπιτρέπουν. Οἱ ἐξηγήσεις τοῦ Vernant καὶ τῆς σχολῆς του ἰσχύουν στὸ βαθμὸ πὸν ὑποβιβάζεται ἡ ριζικὴ διαφορά μεταξὺ Ἑλληνικοῦ καὶ μὴ-ἐλληνικοῦ μυθικοῦ στοχασμοῦ. Παρόλληλες ἐπιφυλάξεις δύνανται κανεῖς νὰ διατυπώσῃ σὲ σχέση καὶ μὲ τὴν γνωστὴ λύση πὸν νίθετεῖ, ἔστω καὶ μὲ ἐνισχυμένα ἐπιχειρήματα, ὁ Vernant ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ «θαύματος», δηλαδὴ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ μὲ τὴ μορφή πὸν διακρίνει μιὰ ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση καὶ πὸν τελεῖται ὡς «πλήρης ἀποκοπὴ μὲ τὸ παρελθόν». Τὸ «παρελθόν» ἐνοεῖται ὡς μυθικὴ σκέψη κυριαρχούμενη ἀπὸ τὴν ἐπίκληση τοῦ ὑπερφυσικοῦ καὶ τοῦ θαυμαστοῦ. Ἡ λύση αὐτὴ, παρὰ τὴν εὐρύτερη παραδοχὴ τῆς, δὲν ἱκανοποιεῖ. Βασικὴ τῆς ἀδυναμία εἶναι ὅτι ἀποσιωπᾷ τὴν διαχρονικὴ συνεκτικότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ ὑπονομεύει ἐμμέσως τὴν ὀργανικὴ του ἐνότητα, πὸν ἐντὸς του συμπορεύονται Μύθος καὶ Λόγος ὡς δικαιωματικὰ ἀτόφιες δραστηριότητες καὶ τέτοιες πὸν τὸ προβάδισμα τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης νὰ μὴν αἴρει τὴν δημιουργικὴ ἀλληλοεξάρτηση. Τὸ θεωρητικὸ σχῆμα πὸν προωθεῖ ἡ σχολὴ τοῦ Vernant δέχεται χωρὶς ἀντίρρηση δύο συγκριτικὲς «ἀξίες»: (α') τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἀτομικότητος ἀπέναντι τοῦ συλλογικοῦ βίου, καὶ (β') τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Λόγου ἀπέναντι τοῦ Μύθου. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δευτέρου Διαφωτισμοῦ καὶ ἐδῶθε ἔχει προστεθεῖ καὶ μιὰ ἄλλη ἀξιολογικὴ διαβάθμιση, πὸν μ' ὄλο πὸν ἔχει τίς ἀπαρχές τῆς στοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ἐνοσιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως κάτω ἀπὸ ὄρους ριζικὰ διαφοροποιημένων, δηλαδὴ μὲ τὴν ὑπεροχὴ τῆς φιλοσοφίας ἀπέναντι τῆς θρησκείας. Ἡ ἐξελικτικὴ ἐρμηνεία, ὅπως τὴν προεκτείνει ὁ Vernant καὶ οἱ ὀπαδοὶ του, προϋποθέτει κατὰ τὴ γνώμη μου δύο μοντέρνες προκαταλήψεις, πὸν συνοδεύουν τὴν θεωρία τῶν τριῶν μεταβάσεων (1) ἀπὸ τὸ συλλογικὸ στὸν ἀτομικὸ βίον, (2) ἀπὸ τὸν μύθο στὴν ἐπιστήμη καὶ (3) ἀπὸ τὴν θρησκεία σὴ φιλοσοφία. Πρόκειται

2. Ὡς πνευματικὸ συμβάν φέρνει μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ στὴ θεώρηση τῶν ἀνθρώπων πραγμάτων, προβάλλοντας ὡς συνειδητὴ ἀναγκαιότητα τὴν αὐτογνωσία καὶ ἱεράρχηση τῶν πράξεων.

3. Ὑψώνει τὴν ἐνότητα Μύθος - Λόγος ὡς δραστηριότητα αὐτεξούσια, αὐτάραχη καὶ αὐτοσυντήρητη καὶ θεμελιώνει μιὰ παιδεία ἀριστείας ποὺ συνδυάζει μάθηση καὶ μέθοδο. Ἔτσι καταξιώνεται ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του ὡς «φύσει ζῶν λογικόν» καὶ «φύσει ζῶν πολιτικόν», ὡς ἀρχὲς βίου ποὺ ἀποκτοῦν κῆρος ταυτόχρονα Ἑλληνικὸ καὶ οἰκουμενικὸ.

4. Ἀναπτύσσει τὸν πολιτικὸν ἔρωτα παράλληλα μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς φύσεως. Προεκτείνει τὴν ἔννοια τῆς ἀριστείας μὲ τὶς ἥρωικὲς τῆς καταβολῆς ὥστε νὰ συμπεριλάβει ὀργανικὰ τὶς πρακτικὲς καὶ θεωρητικὲς ἀρετὲς, καλύπτοντας ἔτσι τὸ σύνολο τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, ἐπιθυμητικὸ, θυμοειδές, βουλευτικὸ, καὶ νοητικὸ, μὲ στόχο τὴν τελείωσίν των μὲ ἄσκηση καὶ προαίρεση.

5. Ἀποκρυσταλλώνει τὴν ἔννοια τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου ὡς συνείδηση «αἰρέσεως βίου», ἀποβλέποντας στὴν ὕλοποίηση τῶν συνθηκῶν γιὰ νὰ στερεωθοῦν οἱ θεσμοὶ τῆς κοινωνικῆς ἐνομιμίας καὶ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ὁ ἔθισμός γιὰ τὴν διακονία τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ.

γιὰ μιὰ ἐπιστημολογικὴ καὶ μιὰ ἱστορικο-πολιτικὴ μεροληπτικότητα τοῦ νεωτέρου Δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Πνευματικὴ ὠρίμανση σημαίνει ἀνεξαρτησία τοῦ καθαροῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου καὶ παράλληλα, κοινωνικὴ χειραφέτηση σημαίνει τὸ ἀπόρρητον τῆς ἀτομικότητος. Κατὰ πόσον ἰσχύουν οἱ σημασιολογήσεις αὐτὲς γιὰ τὴ σωστὴ κατανόηση τῆς ἱστορικότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι πρόβλημα ποὺ γενᾶ ἀμφισβητήσεις τῶν σχετικῶν λύσεων. Περιορίζομαι σὲ δύο κριτικὰ σημεῖα. Πρῶτο: ἡ παρουσία τοῦ μύθου ὡς σ υ λ λ ο γ ι κ ὸ φαινόμενο στοὺς διαφόρους πολιτισμούς, πρωτογόνους καὶ προχωρημένους, μπορεῖ νὰ καλύπτει μερικῶς τὴν δραστηριότητα τῆς μυθικῆς λειτουργίας στὴν προ-ἐπιστημονικὴ περίοδο τῆς Ἑλλάδος, ὅμως ἀφήνει ἀναπάντητο τὸ ἐρώτημα τοῦ ποιητικοῦ πλούτου καὶ ἰδιάζοντος προσανατολισμοῦ ποὺ διακρίνει τὸν Ἑλληνικὸ μῦθο. Ἐπιβάλλεται ἐπομένως μιὰ ἀκέραιη λύση, νὰ μὴν παραγνωρίζει τὴν ἰδιάζουσα λογικὴ τοῦ μύθου ἀπὸ πολιτισμὸ σὲ πολιτισμὸ, ἀλλιῶς διατρέχει κίνδυνο καὶ ἡ συγκριτικὴ μυθολογία καὶ ἡ θρησκευσιολογία νὰ περιορίζουν τὸ ἀντικείμενό τους σὲ ἐπιφανειακὰ φαινόμενα. Δεύτερο: βρισκῶ ἀνεπαρκῆ τὴν ἐρμηνεία ποὺ ἐπιμένει στὸ ριζικὸ διαχωρισμὸ συλλογικοῦ καὶ ἀτομικοῦ βίου, ἀναγνωρίζοντας στὸ δεῦτερο συνειδησιακὴ ὑπεροχὴ. Μιὰ τέτοια προσέγγιση ἐνῶ εὐσταθεῖ σὲ καταστάσεις ὑποανάπτυκτης ὁμαδικότητος, ὕστερῃ στὴν περίπτωση κοινωνιῶν ποὺ συνδυάζουν κοινωνικὸ διαλογισμὸ καὶ προσωπικὸ στοχασμὸ. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὸν ἄνθρωπον ὡς «ζῶν λογικόν» καὶ «ζῶν πολιτικόν», ἐννοεῖ τὸν συνδυασμὸ τῶν ὀρισμῶν ὡς ἀδιάρρηκτη ἐνότητα ποὺ ἀναγνωρίζει τὴ συλλογικὴ ὑφὴ τοῦ λόγου καὶ τὴν λογικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀτόμου, καὶ μάλιστα σὲ σημεῖο ποὺ ὁ νοῦς ὡς ἡ κυρίως ἀνθρώπινη ἐνδελέχεια τελειοῦται ὡς θεωρητικὴ ἀρετὴ μὲ τὸν τρόπον ζωῆς, ποὺ ὀνομάζει «νοῦ ἐνέργεια» καὶ ποὺ καταξιώνεται ὡς ὑπερατομικὴ καὶ διεπιστημονικὴ θεώρηση. Παρόμοια γίνεται εὐδαίμων καὶ ὁ «μακάριος ἀνὴρ» ὡς πολίτης.

6. Τελειοποιεῖ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο γιὰ ἐνάρθρωση τῶν νοητικῶν, πρακτικῶν καὶ ποιητικῶν ἐνεργημάτων, καλλιεργεῖ τὶς δυνατότητες δημιουργίας ὕφους καθὼς καὶ τὴ διαμόρφωση κανόνων ὥστε νὰ κρατιέται ἀδιάσπαστη ἢ ἐσωτερικὴ συνοχὴ εἰκόνων καὶ ἀφαιρετικῶν ἀρχῶν στὸ πεδίο τῆς ἐμπειρίας, καὶ ἡ εἰδολογικὴ συσχέτιση τῶν μεθοδεύσεων τῆς γνωστικῆς λειτουργίας στὸ πεδίο τοῦ ὄντος.

Οἱ θέσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν καὶ ὡς βασικὰ ἐρωτήματα: Τί ἀκριβῶς ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὄρο «κλασσικὸς Διαφωτισμός»; Σὲ τί πρωτοτότησε; Ὡς κίνημα ἰδεῶν θεωρούμενο ἦταν δημιουργικὸ ἢ καταλυτικὸ στὸν οὐσιαστικὸ του χαρακτήρα. Ποῦ καταλήγει ὡς ἱστορικὴ πορεία, σὲ ἀκμὴ ἢ σὲ παρακμὴ; Ποιὲς ἀξίες διακυβέυθηκαν, ὅταν σὲ κάποια φάση τῆς ἐξελιξέως της ἡ κριτικὴ ἀνάλυση ὀδήγησε σὲ ἀμφιβολίες; Ποιὲς ἦταν οἱ ἄμεσες ἐπιπτώσεις τῶν εὐρημάτων τοῦ Διαφωτισμοῦ τόσο γιὰ τοὺς πρωτεργάτες του ὅσο καὶ γιὰ τοὺς θεσμοὺς τῆς ἐποχῆς των; Ποιὲς ἦταν οἱ συνέχειες γιὰ τὶς μετέπειτα κοινωνίες μιᾶς καὶ τὰ ἔργα καὶ τὰ διδάγματα τῶν Ἑλλήνων διαφωτιστῶν θεμελίωσαν μιὰ γενικὴ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία; Τελικὰ καὶ χωρὶς περιστροφὲς ἐπιβάλλεται νὰ θέσουμε τὸ δύσκολο ἐρώτημα: Μήπως ἡ κληρονομιά τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ μετὰ ἀπὸ εἴκοσι-τρεῖς αἰῶνες παρουσία, καὶ ποικίλες διακυμάνσεις σὲ βαθμοὺς ἐπιρροῆς, κατέληξε νὰ εἶναι πιά ἄσχετη πρὸς τὶς ἀνάγκες τῆς σύγχρονης ἐποχῆς; Μήπως πρέπει ἐπομένως νὰ παραδεχτοῦμε τὸ μουσειακὸ πλέον χαρακτήρα τῆς μεγάλης ἐκείνης ὥρας τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος καὶ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν προσφορά της χωρὶς τὶς γνωστὲς ὑποχωρήσεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τοὺς συναισθηματισμοὺς τῆς Ἑλληνολατρίας; Ἴσως οἱ ἐρωτήσεις αὐτὲς νὰ ὑπονοοῦν πιθανὴ ἀρνηση. Εἶναι ὅμως ἐξίσου πιθανὸ ὅτι μιὰ νέα καὶ κάπως τολμηρὴ σημασιολόγηση τῆς φράσεως «Ἐμεῖς καὶ οἱ Ἕλληνες» νὰ ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα πὼς οἱ Ἕλληνες τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ προπορεύονται τῆς ἐποχῆς μας καὶ πὼς ἐγκυμονεῖ κινδύνους ἢ κρίση ποὺ τοποθετεῖ ἀνέκκλητα στὸ ἀποδυναμωμένο παρελθόν.

Ὡς κοινωνικὸ καὶ ἱστορικὸ φαινόμενο, ὁ κλασσικὸς Διαφωτισμὸς συλλαμβάνεται στὴν ὁλότητά του ὡς συλλογικὸ ὅσο καὶ ἀτομικὸ κατόρθωμα, ἄλλος λαὸς ὅσο καὶ ἐπίτευγμα προσωπικὸ, ἀπαύγασμα πολιτείας ὅσο καὶ ἠθικὴ τελείωση. Ἀρχίζει καὶ ὀλοκληρῶνεται στὸ συγκεκριμένο γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ Ἑλλαδικοῦ πληθυσμοῦ, ἀπὸ τὴν Ἰωνία καὶ τὴν Κύπρο ὡς τὶς ἐλληνίδες πόλεις τῆς Κάτω Ἰταλίας, τῆς Σικελίας, τῆς Προποντίδος, τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Ὁριμάζει ὡς προῖον συνεχοῦς πάλης, σκληροῦ ἀγῶνα μὲ τὶς ἀντιξοότητες τοῦ φυσικοῦ χώρου καὶ τὶς ἀπύθμενες ἀπαρχές τῆς ἐντελέχειας τοῦ ζῶντος ὀργανισμοῦ. Ὡς πορεία ἀγωνιστικὴ περνᾷ ἀπὸ χίλια-δύο ἀναδιπλώματα, παραμερίζοντας ἐμπόδια, ἀνακαλύπτον-

τας περάσματα και στήνοντας ορόσημα. Ὡς ιστορική ἔκφραση τὸ ξεκίνημα ποὺ τελικὰ καταξιώνεται νὰ πάρει τὴ μορφή και τὶς διαστάσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ χρεωστᾶ τὶς πρῶτες του καταβολές στὶς μεταπτώσεις και ἀλλαγές ποὺ ἀκολούθησαν και διαμόρφωσαν τοὺς αἰῶνες τῆς μετα-Μνηκηναικῆς ἐποχῆς. Οἱ ρίζες τῶν ἐμπειριῶν παρέμειναν μὲ θαυμαστὴ σταθερότητα Αἰγαιοπελαγίτικες. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ἡ ἐνότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὸν κλασσικὸ Διαφωτισμὸ ἐπιτρέπει τὴν χρονικὴ διεύρυνση ποὺ προτείνουμε ὥστε τὸ περιγράμματό της νὰ τοποθετηθεῖ πέρα ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ υἰοθετοῦν στὴν πλειοψηφία τους οἱ σύγχρονοι ιστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας και τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ὡς χωροχρονικὸ κέντρο δέχονται τὴν Ἀθήνα τοῦ χρυσοῦ αἰῶνα.

Ἡ προτεινόμενη διεύρυνση ὀδηγεῖ σὲ ἀποφασιστικὲς ἀνακατατάξεις. Ἐδῶ πλεόν ἀνήκουν οἱ ἐπικοὶ, λυρικοὶ και τραγικοὶ ποιητὲς ὅσο και οἱ ἀρχιτέκτονες, καλλιτέχνες, ρήτορες, νομοθέτες, πολιτικοὶ ἡγέτες, φιλόσοφοι και σοφιστὲς, δηλαδὴ ὅλοι ὅσοι καινοτομοῦν δημιουργοῦν και συνειδητὰ σημασιολογοῦν τὸ βίον και μὲ τὴν προσφορά τους πλάθουν τὴν παιδεία τῆς φυλῆς των. Πρόκειται γιὰ μιὰ σύντομη ὀργανικὴ ἀνάπτυξη ἀπὸ γόνον σὲ ἔμβρυον και σὲ βρέφος, ποὺ ἀπὸ ἐκεῖ, περνώντας ἀπὸ τὰ ἐνδιάμεσα στάδια ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ὠρίμανση τῶν μελῶν τοῦ συνόλου, φτάνει σὲ πληρότητα καθὼς γίνεται και στὰ ἔμφυχα ὄντα. Τὸ ἀναπτυξιακὸ πρότυπο τοῦ κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ βρίσκεται στὴν ὀργανικὴ οὐσία τοῦ ζώου, ποὺ σταδιακὰ καταλήγει στὸ ἐφικτὸν τοῦ τέλους του. Ἔτσι και ἡ βιολογικὴ ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου περνᾷ στὸν ἔλλογον και πολιτισμένον βίον γιὰ νὰ καρπίσει ὡς ἀρμονικὴ συγκρότηση ἀλληλοτρεφομένων ἀξιών και ἐννοιῶν. Μὲ τὴ φυσικὴ δύναμη τοῦ νοῦ προβάλλονται ὡς θαλλεροὶ βλαστοὶ τὰ νοήματα και οἱ ἐπίνοιες γιὰ νὰ ὠριμάσουν ὡς γνωστικοί, καλλιτεχνικοὶ και πρακτικοὶ καρποί, νὰ γίνει ἡ ζωὴ τέχνη και ὁ δημόσιος βίος πολιτισμὸς. Ἡ παρουσία τοῦ νοῦ δίνει στὰ ἀνθρώπινα ἔργα τὴ μορφή κατακτήσεων και τὰ ἐπισφραγίζει ὡς πνευματικὰ ἀγαθὰ. Τὰ ἄριστα τῶν ἔργων γίνονται κ τ ἡ μ α τ α ἐ ς ἀ ε ἰ.

Πρωτότυπες και πρωτόφαντες κατακτήσεις τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλληλένδετες και ἀλληλοφωτιζόμενες, εἶναι αὐτὲς ποὺ στὴν καθιερωμένη ὀρολογία καλοῦνται μεθοδολογικὲς, φιλοσοφικὲς, νομολογικὲς, ἱστορία, κριτικὴ, περιγραφικὲς και ἐξηγητικὲς ἐπιστῆμες, καλλιτεχνία, μεθόδευση κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων, πολιτειολογία, θεωρία ἀξιών και παιδεία. Ὁλος αὐτὸς ὁ πνευματικὸς πλοῦτος ἐνσωματώνεται βαθμηδὸν στὸ σῶμα τοῦ μετέπειτα εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ὡς σύνολο καθοριστικῶν ὄρων τῆς πορείας του πλάι στὸν Χριστιανισμὸ. Ὅμως ἡ ἔννοια ποὺ ἀναδείχθηκε ἀκρογωνιαίος λίθος και κορωνὴ εἶναι ἡ δυσπρόστατη ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ἀρνητικὰ ὡς ἀδέσμευτος βίος ἀνθρώπων «ποὺ δὲν ὀνομάζουν κανέναν ἄνθρωπον

κύριό τους»⁷, και θετικά ὡς τύπος τοῦ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐλευθέρου ἀνθρώπου.

Τὸ θέμα τῆς ἰδιομορφίας καὶ τῆς ὄντικῆς ὀλότητος ἑνὸς πολιτισμοῦ ὅπως τοῦ κλασσικοῦ δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὴν ἀπαρίθμηση ἢ τὴ διαλογὴ γνωρισμάτων καὶ ἀξιῶν, πὸν μιὰ ὀρισμένη μεταγενέστερη ἐποχὴ ἐκτιμᾷ καὶ προσοικειώνεται σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἀφομοιωτικὴ τῆς δύναμη. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα συχνὰ προσκρούει στὶς δυσκολίες τοῦ προβλήματος τῶν πολιτιστικῶν ἐπιδράσεων καὶ ἀφομοιώσεων. Σκοπὸς εἶναι πῶς θὰ μπορέσουμε νὰ διαπιστώσουμε μὲ ἀκρίβεια ποιά εἶναι ἡ ἰδιοσυστασία αὐτῆ καθ' αὐτὴν ἑνὸς πολιτισμοῦ. Καὶ ὅσο πιὸ πλούσιος σὲ ἔργα καὶ δυνατὸς σὲ ἐπιδράσεις, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἑλληνικοῦ στὴν κλασσικὴ του ἔκφανση, τόσο καὶ πιὸ προσεκτικὴ μεθόδευση ἀπαιτεῖται. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει τὸ ὅτι στὴν οὐσία του ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς βρίσκεται νὰ εἶναι καὶ διαφορετικὸς καὶ περισσότερο πολυσήμαντος ἀπ' ὅ,τι τοῦ ἀναγνώρισαν οἱ μετέπειτα ἀνθολόγοι τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας.

Ἡ ἔννοια τοῦ ὁποιοῦ διαφωτισμοῦ προϋποθέτει τὶς δυνατότητες γιὰ πνευματικὲς ἀνελίξεις σ' ἓνα ποιοτικὸ ἐπίπεδο πὸν ἐπιτρέπει συνεχὴ μεταβολὴ τῆς ζωικῆς ἐνέργειας σὲ πνευματικὴ δράση ὥστε νὰ κατευθύνεται ἡ ἀνθρώπινη ἐντελέχεια σταθερὰ καὶ γόνιμα καὶ νὰ συντονίζεται ἡ ἀκτινοβολία τῶν ἀγαθῶν μὲ τὴν κοινωνικὴ προσδοχὴ των. Μιὰ τέτοια ἀνέλιξη χρειάζεται αἰῶνες ἐπιμελημένης ἐργασίας γιὰ τὴν παραγωγὴ ἔννοιῶν καὶ μεθόδων ὥστε νὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ μέσω τοῦ λόγου ἡ τέτοια στάση ζωῆς καὶ νὰ γίνῃ κοινωνικὸς θεσμὸς, πὸν ἄγραφος στὴν ἀρχὴ καθιερῶνεται μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ συνείδηση τῆς πολιτείας. Καὶ φτάνουμε νὰ ἐννοοῦμε μὲ τὸν «διαφωτισμὸ» τόσο τὸ ἐνέργημα ὅσο καὶ τὴν πράξη τῆς ἐλεύθερης δημοκρατίας, πὸν διαπερνᾷ σκοτάδια, φανερῶνει κρυμμένες ἀρμονίες, παραμερίζει προλήψεις καὶ ἐπιβλητικὰ ἀντικαθιστᾷ τὴν ἄγνοια μὲ τὴν ἀγωνιστικὰ φτασμένη γνώση. Εἶναι καρπὸς τοῦ ψυχικοῦ ἐνεργήματος τοῦ νοῦ, κατὰ τοὺς ὅρους τῆς ψυχολογίας τῶν ἀρχαίων, πὸν κερδίζει τὸ προβάδισμα παλεόντας ἀδιάκοπα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἐπιθυμητικοῦ καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ θυμοειδοῦς. Ὁ νοῦς, μᾶς καὶ ἀποδεδειχθεῖ, ὅπως ἔγινε στὴν Ἑλλάδα μὲ τὶς πρῶτες καταβολὲς τοῦ διαφωτιστικοῦ κινήματος, καὶ συνειδητοποιήσει τὴ θεωρητικὴ του δύναμη, θέτει πλάι στὸ γνῶρισμα τοῦ μέσου τὴ νέα διάσταση τοῦ αὐτοσκοποῦ. Στὴν ἀδέσμευτὴ του ἐκδήλωση ἀποβλέπει νὰ ἀποσπᾷ τὰ μυστικὰ ὄλων τῶν φυσικῶν φαινομένων, ἀπὸ τὸ οὐράνιο στερέωμα ὡς τοῦ ποντιοῦ τὸ πέταγμα, καὶ ἀπὸ τὰ κλέα τῶν ἀνδρῶν ὡς τὰ σκιρτήματα τοῦ νοῦ τοῦ ἴδιου. Ὡς διαπροσωπικὸ ἐνέργημα τοῦ νοῦ ὁ Διαφωτισμὸς ἀπλώνεται σὰν ἀθάνατο φῶς στὶς πόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἀνακαλύπτοντας, ἀνασκευά-

7. Αἰσχύλου Πέροσαι 242: «οὔτινος δοῦλοι κέκλῃνται φωτὸς οὐδ' ὑπήκοοι».

ζοντας και διαρθρώνοντας την τάξη του σύμπαντος κόσμου. Και με τη σιγουριά της λογικής μεταφέρει στον πρακτικό βίο τις νέες προεκτάσεις του στοχασμού για να μεθοδεύσει τη βελτίωση και πρόοδο των θεσμών και την τελείωση των ἀρετών του πολιτικού βίου. Και αξιώνεται να θέλει το όραμα της ανθρώπινης δικαιοσύνης να παραβληθεί με τη θεϊκή. Και ως «ομοίωσις θεῶν» φιλοδοξεῖ να γίνει ο άνθρωπος ἀνάταση του τελούντος πρὸς τὸ τέλειον, του νοούντος πρὸς τὸν νοῦν.

Ἀξιολογώντας τις τομές που ἔκανε ὁ κλασσικὸς Διαφωτισμὸς ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ἐπιπτώσεων που εἶχε γιὰ τὸν Δυτικὸ πολιτισμὸ, ἴσως ἐκείνη που θεμελίωσε τὴ θεωρητικὴ ἀρετὴ ἀποτελεῖ τὸ μέγιστο εἶρημά του. Ἡ ἀρετὴ αὐτὴ συναρμολογεῖ μιὰ γιὰ πάντα τις δυνατότητες τοῦ ἑναρμονισμοῦ τῶν λειτουργιῶν τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς και συντονίζει τὴν τελείωσή των με τὴν ἄσκηση και τὴ λογικὴ διευκρίνιση. Δύο στοιχεῖα δηλώνονται καθαρὰ με τὴ νέα σημασιολόγηση τῆς ἔννοιας τῆς ἀρετῆς, πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἡρωϊκῆς ἀριστείας: 1) ἡ πληρότητά της, που με τὴν περιεκτικὴ της ἐπέκταση στὸν ψυχικὸ βίο καλύπτει ὅλον τὸν ἄνθρωπο, και 2) ἡ οἰκουμενικότητα και διαχρονικὴ της φερεγγυότητα. Παρ' ὅλες τις περιπέτειες και ἔννοιακὸς μετασχηματισμοὺς που ὑπέστη ἡ ἰδέα τῆς ἀρετῆς στοὺς μετα-κλασσικὸς αἰῶνες, στάθηκε ἀδύνατον νὰ ἀποβληθοῦν στὸ σύνολό τους ὅλες οἱ χροῖες τῶν πρακτικῶν και κατὰ μείζονα λόγον τῶν θεωρητικῶν ἀρετῶν χωρὶς νὰ διασπασθεῖ ἡ ἰσορροπία τῶν θεσμῶν και τὸ διάγραμμα τῆς παιδείας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ ἱστορία τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι μιὰ ἀλληλουχία ἀνακατατάξεων ἀξιῶν με ὀριθετικὸς σταθμοὺς τις θέσεις που καταλυτικὲς ἐμπειρίες ἐγκαινιάζουν γιὰ νὰ ἀλλοιωθεῖ ἡ παραδεγμένη σημασιολόγηση τῶν ἀρετῶν στὸν ἰδιωτικὸ και δημόσιο βίο.

Ἀνοίγεται με τις παραπάνω παρατηρήσεις τὸ ἐρώτημα τῶν ἐπιπτώσεων. Με ἀρνητικὸ τρόπο συμπεριλαμβάνεται και τὸ ἐπίμαχο πρόβλημα τῶν μειονεκτημάτων τῶν Ἑλλήνων. Τέσσερα τέτοια μειονεκτῆματα ἀναφέρει και καντηριάζει ὁ Herbert J. Muller, συνοψίζοντας ἔτσι τις γνώμες πολλῶν νεωτέρων και συγχρόνων σχολιαστῶν. Ἡ ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων τοῦ Muller μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀνακινήσουμε και τὸ ἐξίσου ζωτικὸ θέμα τῆς «προγονοπληξίας» τῶν μεταγενεστέρων ἢ και συγχρόνων Ἑλλήνων. Ὁ Muller ἀναφέρεται στὰ ἐξῆς τρωτὰ τῶν ἀρχαίων: ἀτομικισμὸς, κλασσικισμὸς, πολιτικὴ διχόνοια, μορφοκρατία στὴν τέχνη και στὴν πράξη⁸.

Στρέφουμε τὴν προσοχή μας στὸ ἀντινομικὸ φαινόμενο τοῦ 5ου αἰῶνα. Πῶς ἐξηγεῖται τὸ παράδοξο ὅτι ἐνῶ ἡ Ἀθήνα ἀναδείχθηκε τὸ μεγάλο κέντρο τοῦ Διαφωτι-

8. Herbert J. Muller, *The Uses of the Past* (New York, 1952), κεφ. 5: «The Romantic Glory of Classical Greece», σελ. 99 - 143.

σμοῦ μὲ τὴν ἐπιτυχῆ σύνθεση ρευμάτων καὶ ἀξιών, ἀπέτυχε στὴν ἰσοστάθμιση τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς τῆς πολιτικῆς; Ἐνῶ κάνει μιὰ πολυσχιδῆ προσφορὰ μὲ καινοτομίες στὶς τέχνες, στὴν ποίηση, στὴ νομοθεσία καὶ πολιτικὴ, στὴ φιλοσοφία, ἱστοριογραφία καὶ ρητορικὴ, πέφτει ἀπερίσκεπτα στὸ μεγάλο σφάλμα τῆς ἀθαιρεσίας. Ἐφαρμόζει μιὰν αὐταρχικὴ καὶ ἐγωκεντρικὴ στάση ἀπέναντι τῶν συμμάχων πόλεων σὲ ὄρες πού ἡ πολιτικὴ μεγαλοψυχία ἐπέβαλλε τὸ ἀντίθετο. Προφανῶς σύγχυση καὶ ἀπροετοιμασία γιὰ τὴν συνεχῆ ἀνάληψη διαπολιτειακῆς ἡγεσίας ἐμπόδισαν τὶς μεγάλες κατακτήσεις τοῦ ρεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ νὰ ἐπηρεάσουν ἄμεσα τὴ συμπεριφορὰ τῶν Ἀθηναίων καὶ νὰ ἐπιφέρουν τὴ δέουσα μετουσίωση τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς. Ἡ ἔκκρηξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου δὲν ἀποσοβήθηκε. Ἡ Ἑλλάδα πῆρε τὸ δρόμο τῆς φυλετικῆς αὐτοκτονίας. Οἱ ὄροι πού ὑποθάλλουν τὴν ὕβριν ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ἀδιάβλητοι κάτω ἀπὸ ὅλες τὶς καταστάσεις καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Τὸ μόνο ἀντίβαρο πού διαθέτει ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ σοφία. Ὡς φαίνεται, ὁ ὅσος αἰώνας δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσει τὴν ἐμπέδωση τῆς παιδείας. Κάτι ἔμεινε ἀφώτιστο.

Γεννιέται καὶ μιὰ δεύτερη ἀπορία. Συμβαίνει στὴν ἴδια ἐποχῇ, παράλληλα μὲ τὴ διαμόρφωση τῶν ἰδανικῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσονομίας, νὰ ἀντενεργοῦν καὶ οἱ ἀπαξίες τῆς διχόνοιας, τῆς ἐχθρας, τοῦ φθόνου καὶ τῆς ἀκρασίας. Ἀνθρώπινα τὰ μὲν καὶ τὰ δέ. Κατὰ πόσο λοιπὸν ἐπέτυχε *κ ο ι ν ι κ ἂ* τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ ὥστε νὰ ἐπιβάλλει σὲ γενικὴ κλίμακα τὸ ἦθος τοῦ ἔλλογου βίου; Ἄν περὶ ἀποτυχίας πρόκειται, ποιοὺς ἀκριβῶς εἶναι ὁ ὑπαίτιος; Δὲν προωθεῖται καὶ πολὺ ἡ λύση τοῦ προβλήματος μὲ τὴν ἐπίκληση κοινῶν τόπων. Εἶναι γνωστὴ ἡ εἰθραυστὴ φύση τῆς ἀλλαγῆς. Μιὰ βαθειὰ ἀλλαγὴ παρατηρεῖται στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 431 ὡς τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει ὅτι τὸ 431 ὁ Περικλῆς ἐμίλησε ὡς ἐξῆς:

... Ἐνῶ στὴν ἰδιωτικὴ μας ἐπικοινωνία δὲν βαρβαίνει ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, στὰ δημόσια πράγματα δὲν παραβαίνομε τοὺς νόμους, τὸ περισσότερο ἀπὸ σεβασμὸ γι' αὐτούς, ὑπακούοντας ὅσους βρῖσκονται κάθε φορὰ στὴν ἐξουσία ὡς καὶ τοὺς νόμους, καὶ ἰδιαίτερα ἐκείνους πού ἰσχύουν γιὰ τὴν ὑπεράσπιση ὅσων ἀδικοῦνται, καὶ κείνους πού, μ' ὄλο πὸν δὲν εἶναι γραμμένοι, τὸ δέχονται ὅλοι πὼς ντροπιάζουν ὅποιον τοὺς πατεῖ⁹.

9. Β'. 36, μετ. Ἑλλης Λαμπρῖδη: Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Κλασικῶν, Ἀρ. 1, Ἐκδ. Γκοβόστη (1962).

Πιθανόν να έσφαλαν οι Έλληνες γιατί δεν απέκτησαν μέσω της γενικής παιδείας βαθύτερη γνώση του ιστορικού γίνεσθαι, έτσι πού να έχουν τη δυνατότητα να ασκοῦν πλήρη έλεγχο πάνω στις πράξεις των. Μιά τέτοια απαίτηση καταντᾶ ἀνεδαφική. Πρέπει να λάβουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ συνόλου τῆς κληρονομιάς τοῦ Διαφωτισμοῦ χρειάστηκε αἰῶνες γιά να συσσωρευθεῖ, καί σέ συνέχεια ὀλόκληρον τόν τέταρτον αἰῶνα γιά να φωτιστοῦν καί καταταχτοῦν ὅλα τὰ εὑρήματα μέ τις συστηματικές ἀρχές τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς. Στό σημεῖο αὐτό παραμένει ἀνεκτίμητη ἡ συμβολή τῶν Διαλόγων τοῦ Πλάτωνα καί τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Εὐκόλο εἶναι να καταλογίσουμε εὐθύνες στοὺς ἀρχαίους καί να εἰποῦμε ὅτι ἄφησαν τὸν ἀτομικισμό, τὰ ἀδέσποτα πάθη καί τις διαφωνίες να ἐπικρατήσουν σέ βάρος τῆς ἐννομίας καί τῆς ἰσονομίας. Ἐπίσης εὐκόλο εἶναι να συμπεράνουμε ὅτι ἀπό μιὰ βαθύτερη ἀδυναμία ἀπέτυχαν να ἐφαρμόσουν τις μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί τῶν μαθηματικῶν στό πεδίο τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων, ὅπως στήν ἀγορά καί στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ γνώμη (Muller) ὅτι οἱ δύο παρατάξεις θά ἀπέφευγαν τις ἀκρότητες τοῦ πολέμου καί τήν ἀκατάσχετη αἰμορραγία, ἀν οἱ ἰθύνουσες τάξεις καταπιάνονταν μέ τή βιοτεχνία καί τὰ παραγωγικά ἔργα πού ἀπό φηγοπονία ἀνέθεταν στοὺς μέτοικους καί τοὺς δούλους. Ἐν ἐφαρμοζόταν ἓνα τέτοιο πρόγραμμα, οὔτε οἱ διανοούμενοι θά παραμελοῦσαν τήν ἐξέταση τῶν οικονομικῶν προβλημάτων οὔτε οἱ ἐπιστήμονες θά ἀγνοοῦσαν τήν πρακτική ἀξία τῆς τεχνολογίας.

Αὐτές καί ἄλλες πῶ ἀυστηρές ἐπικρίσεις θά μπορούσαν να προστεθοῦν στό κατηγορητήριο τῶν ἀρνητικῶν ἐπιπτώσεων τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ. Θά ἦταν νομίζω ἀνώφελο να ἀπαριθμήσουμε τὰ ἐλαττώματα καί τις ἀτασθαλίες τῶν ἀρχαίων. Χιλιοειπωμένα πράγματα ἄλλωστε. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει οὐσιαστικά εἶναι τὸ ἐξῆς: να ἐκτιμήσουμε τὸ πόσο δύσκολη στάθηκε γιά τοὺς Ἕλληνες ἡ ἐφαρμογή στήν πράξη καί μέσα στό βραχὺ διάστημα μιᾶς δεκάδας γενεῶν ὅλων τῶν εὐρημάτων των ὥστε να πετύχουν ἐξ ἀρχῆς τὴ μετουσίωση τῶν ὁραμάτων σέ τελειωμένο πολιτιστικό καί πολιτικό ἦθος, κοινωνική σοφία καί παιδεία. Ἡ ἀκαριαία μετατροπὴ τῆς ιδέας σέ πράξη βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα δεδομένα. Μολαταῦτα ἐκεῖνο πού ἀναγνωρίζεται ὡς «τὸ ἑλληνικὸ θαῦμα», καί πού ἀκόμα ζητᾶμε τήν ἐξηγήσή του, εἶναι ἡ καταπληκτικὴ ἰκανότητα τῶν Ἑλλήνων να μεταφέρουν στὸν ἔμπρακτο βίον καί σέ συνεχῆ προοδευτικὴ πορεία τις βαθμιαῖα ἀναπτυσσόμενες ιδέες καί θεωρίες.

Τὸ πρόβλημα ὅμως τῶν ἀρνητικῶν ἐπιπτώσεων παραμένει. Συνδέεται κατὰ βάθος μέ τήν ἀναγκαιότητα τοῦ χρόνου πού χρειάζεται κάθε περίπτωση ποιοτικῆς μεταβολῆς τόσο γιά τήν κριτικὴ διατύπωση ὅσο καί γιά τήν ἐμπέδωση ἠθικῶν μεταρρυθμίσεων. Οἱ πρωτοπόροι χαιρόνται τις ἀνακαλύψεις, μὰ τοὺς καταλογίζουν οἱ

κατοπινοί πολλαπλές εθθόνες όταν δλισθαίνουν κάπου. Οί μετέπειτα γενεές τοῦ ἴδιου ἢ καὶ ἄλλων λαῶν, πού προσεταιρίζονται μιὰ γόνιμη παράδοση ὡς ἔτοιμη κληρονομιά, συνήθως ἀνθολογοῦν, ἐπιλέγουν μεταμοσχεύουν καὶ κρίνουν. Κατὰ κανόνα ὅλες οἱ «ἀναγεννήσεις» τοῦ κλασσικοῦ κόσμου ἀνθολόγησαν. Παρόμοια καὶ ὁ νεώτερος, ὁ Δεύτερος Διαφωτισμός¹⁰. Πάνω ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς συσχετισμοὺς στέκεται τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες οἱ ἴδιοι ὡς κοινωνικὸ σύνολο δὲν πρόφτασαν νὰ ἐκμεταλλετοῦν ἐπὶ μακρὸν τὰ προϊόντα τῆς ἰδιοφυΐας των. Ἐλεπε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τέχνη ἢ στρατηγικὴ πὸν κερδίζει τὴ μάχη τῆς εἰρήνης.

Ἀπὸ θετικῆς πλευρᾶς ἐνδιαφέρει πὸν πολὺ νὰ γνωρίσουμε ἀπὸ κοντὰ τὸ «κτῆμα ἐς αἰεὶ» πὸν κληροδότησαν οἱ πλάστες τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τί κέρδισε ἢ ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὴν πολυσήμαντη προσφορά των. Ὅσο γιὰ τὸ ἂν πρόφτασαν ἢ δὲν μπόρεσαν νὰ πραγματοποιήσουν τὴν κοινωνικὴ τελείωση τοῦ ἔργου των καὶ νὰ στερεώσουν τὸ ἦθος τῆς εὐνομούμενης πολιτείας γιὰ τὶς μελλοντικὲς γενεές μετὴν σύμπραξη σχεδίου συμπολιτείας, εἶναι ἄλλο θέμα. Πάντως γιὰ τὴν ἐξήγησὴ του ὑπάρχουν δύο αἰτίες· ἡ πρώτη ὀφείλεται στὶς ἱστορικὲς περιστάσεις τοῦ ἐξω-ἐλλαδικοῦ χώρου καὶ τὸν ἀστάθμητο παράγοντα τῆς μετακινήσεως ἀνθρωπίνων μαζῶν στὴν Ἐυρώπη καὶ στὴν Ἀσία. Ἡ γεωγραφικὴ τοποθέτηση τῆς Ἑλλάδος προσφέρεται μοιραῖα σὰν πέρασμα γιὰ τὰ ἀνθρώπινα κοπάδια καθὼς κινουῦνται νὰ βροῦν ἀσφάλεια καὶ τροφή. Δεύτερη αἰτία εἶναι αὐτὴ πὸν προαναφέραμε, δηλαδὴ ἡ πειραματικὴ ὑφὴ τοῦ πρωτόφαντου λόγου πὸν πορεύεται χωρὶς διδαχὴ καὶ πὸν γιὰ νὰ τελέσει τὴ μεθόδευση τῆς νοήσεως καὶ νὰ γίνεῖ θεσμὸς στηρίχτηκε κυρίως στὴ θεωρητικὴ ἐνόραση καὶ τὸν κατάλογο τῶν ἐμπειριῶν ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀναπτύξει τὴ στοχαστικὴ ἐνέργεια σὲ διαλεκτικὴ καὶ δημόσια κριτικὴ. Νεόβγαλτοι οἱ Ἕλληνες στὸ δρόμο τοῦ λόγου, πρωτοπόροι καὶ καινοτόμοι, εἶχαν νὰ παλαίψουν καὶ νὰ δαμάσουν τὰ θεριὰ πὸν φωλιάζουν στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, τὴν ἴδια ψυχὴ πὸν γεννᾷ τὶς ἐπιθυμίες καὶ τρέφει τὸ νοῦ. Καὶ γύρεψαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὸν νοῦ νὰ ἡγεμονέψει ἀκριβῶς τὴν ὥρα πὸν μόλις ἄρχισε νὰ ἀντριώνεται καὶ νὰ δοκιμάζει τὰ φτερά του.

Γιὰ τὸ νοῦ μίλησαν πολλοὶ σοφοί, ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη ὡς τὸν Ἀριστοτέλη. Ἀ-

10. Οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ φιλόσοφοι τοῦ νεωτέρου Διαφωτισμοῦ γνώρισαν τὸν κλασσικὸ μέσω τῶν στοιχείων πὸν διάλεξαν μετὰ κριτήρια πὸν ὑπαγόρευσαν οἱ δικές των ἀνάγκες. Οἱ διαφορὲς μεταξύ των γιὰ τὴ ἀξία τῆς κλασσικῆς γραμματείας τέχνης καὶ φιλοσοφίας σχετίζονται μετὴν στάση ἐκτιμήσεων καὶ ἀποτιμήσεων πὸν πήραν οἱ νεώτεροι καὶ ὄχι μετὰ τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα στὴν καθαντότητά του. Ἡ κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ ἀπαιτεῖ ξεχωριστὴ πραγματεία γιὰ μιὰν ἀντικειμενικὴ τοποθέτηση. Ἐκεῖ πὸν ἐπιβάλλεται ἰδιαίτερη προσοχὴ εἶναι κατὰ πόσο ὀδηγοῦν οἱ ἐκτιμήσεις καὶ ἐπιλογές τῶν νεωτέρων σὲ μιὰ σωστὴ καὶ ἀθθεντικὴ προσέγγιση γιὰ τὴν καταρτίση τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ.

να γνώρισαν τὸ νοῦ ὅπως λάτρευαν καὶ τὴν Ἀθηναίαν. Δέχτηκαν τὴν εὐλογία τοῦ θεωρητικοῦ βίου καὶ ζήτησαν μὲ τὴ βοήθειά του νὰ ἐδραιώσουν τὶς πρακτικὰς ἀρετὰς, τὶς τόσο δυσκολοκέρδητες. Γνώριζαν ἀπὸ προσωπικὴ πείρα καὶ ἀπὸ τοὺς μύθους τῶν πῶς γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῶν ἐπιθυμιῶν στὸ λόγο χρειάζεται πολὺχρονη ἄσκηση.

Τὰ ὅσα ἔγραψαν, τραγούδησαν καὶ σμίλεψαν γιὰ τὶς ἐπιθυμίες δείχνον καθαρὰ πόσο πάλαιψε ὁ Διαφωτισμὸς νὰ γνωρίσει τὶς μυστηριακὰς ὁρμὰς καὶ τὰ πάθη ὥστε νὰ ἐξοικειωθεῖ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ψυχὴν του καὶ νὰ μπορέσει τελικὰ νὰ ξαστερώσει τὴν πορεία καὶ τὰ τέλη τοῦ πολιτικοῦ βίου. Χιλιάδες χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ ἄλλοι λαοὶ δούλεψαν καὶ κατάφεραν νὰ μάθουν πολλὰ γιὰ τὰ ἄστρα, τὸ φεγγάρι, τοὺς ἀνέμους καὶ τὰ ποτάμια, τὰ γιαιτρικὰ καὶ τοὺς ἀριθμούς, καὶ πολλὰ διδάχτηκαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους, τοὺς Ἀσσύριους, τοὺς Αἰγύπτιους καὶ τοὺς Φοίνικες. Μὰ κανένας ἄλλος λαὸς δὲν προχώρησε ὡς ἐκεῖ πὸν τόλμησαν οἱ Ἕλληνες. Τὸ ἀνήσυχο δαιμόνιό τους ἔφερε τὸ φῶς τῆς ἔρευνας στὰ ἄδυνα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, στὴ ζωὴν τὴν ἴδια ὥστε νὰ γνωρίσει τὸ νοῦ πὸν γνωρίζει, νὰ νοήσῃ τὴ νόησιν πὸν νοεῖ, καὶ νὰ ἀναγκάσει τὶς ἀλήθειες νὰ χωρέσουν μέσα στὰ μέτρα τῆς γλώσσας. Ὡς θρίαμβος τῆς θεωρητικῆς ἀρετῆς, ὁ νοῦς πληροῖ τὴν ἐντέλειά του ὡς λόγος ἐπιστημονικός.

Ἐκεῖ πὸν σκόνταψαν οἱ Ἕλληνες, καὶ ὡς σήμερα σκοντάφτουν οἱ πάντες, εἶναι ἡ ἀξίωση τοῦ λόγου, πὸν ζητώντας τὴν συνένωση τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξεως θέλει νὰ ὑποτάξῃ τὶς ἐπιθυμίες στὰ μέτρα τοῦ νοῦ. Τέτοιες ἀπαιτήσεις ὅσο ξάστερα καὶ πειστικὰ καὶ ἂν διατυπωθοῦν μὲ σχήματα διδασχῆς δύσκολα γίνονται πράξη καὶ ἀκόμα πιὸ δύσκολα υἰοθετοῦνται θεσμικὰ ἀπὸ τὴν ὀλομέλεια τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων καὶ γενεῶν. Ἐκεῖ πὸν δὲν ἐπέτυχαν ἀπόλυτα — καὶ ποὺς τάχα ἐπέτυχε; — ἦταν στὸ πρακτικὸ πεδίο, δηλαδὴ στὴν πραγμάτωση καὶ ἐμπέδωση τῶν ὁραμάτων τοῦ λόγου. Κατοπινὸι ἐρμηνευτὲς καὶ σχολιαστὲς ἀπέδωσαν τὴν ἀποτυχία αὐτῆ τῶν Ἑλλήνων στὸν περιβόητο ἀτομικισμό των, ὀφειλόμενο σ' ἓνα ἔμφυτο τάχα ἰδίωμα πὸν τυράννησε τὸν κατὰ τὰ ἄλλα προικισμένον αὐτὸν λαὸν καὶ πὸν τελικὰ ὑπέσκαψε τοὺς ἀθλοὺς του. Λάθος. Βιολογικὰ, τέτοια μειονεκτήματα φυλετικὰ δὲν ὑπάρχουν. Πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα εἶναι νὰ μιᾶμε γιὰ ἰδιάζουσες συνθηχες, πὸν ἐρεθίζουν ἐξάπτουν ἢ ἡρεμοῦν τὸ ἐπιθυμητικὸ καὶ τὶς ἄλλες ψυχικὰς λειτουργίες. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ζήτημα ἀνατροφῆς καὶ ἔργου παιδείας.

Ὅσο καὶ ἂν βρισκουμε ἐπικίνδυνη τὴν ἀχαλίνωτη ἔκφραση τοῦ ἐπιθυμητικοῦ καὶ ἀπαιτητικῆ τῆ δοκιμασία πὸν φέρνει στὰ ψηλότερα σκαλιὰ τοῦ ἔρωτα, πρέπει νὰ συμμεριστοῦμε τὴ διάγνωση τοῦ Πλάτωνα πὸς χωρὶς τὴν τέτοια ἔφραση καὶ δοκιμὴ ὁ συναισθηματικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων γίνεται σκοτεινὸς καὶ ἄσκοπος. Ἡ μελέτη τοῦ ἔρωτος, μὲ τὴν παραδοχὴ ὅλων τῶν διαστάσεων καὶ διαθέσεων του, ἀποδεί-

χθηκε ένα από τὰ ἀνεκτίμητα κατορθώματα τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ. Καὶ μόνο τὸ *Συμπόσιο* τοῦ Πλάτωνα ἢ τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ *Περὶ Ψυχῆς* θὰ ἀρκοῦσε τὴν ἀναγνώριση τῆς συμβολῆς. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ σκοτεινὴ ὄψη τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, τὸ φοβερὸ θεοῖο μὲ τὶς χίλιες φιδοκεφαλές, ζήλιες καὶ φθόνοι, θεληματικὴ ἄγνοια καὶ ἀναρχία. Τὸ μέγα ἀρνητικὸ κεφάλαιο τὸ δούλεψε κι αὐτὸ τὸ δημιουργικὸ δαιμόνιο τοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ νὰ τὸ κάνει μάθηση, καὶ τὸ ὑπέταξε μὲ τὸ ρυθμικὸ λόγο, τὸ συμπύκνωσε μὲ τὸ μῦθο καὶ τὸ περιέσωσε μὲ τὴν τέχνη. Τὸ μετουσίωσε σὲ ψυχὴ καὶ σκοπὸ τῆς τραγωδίας. Ἔτσι τὸ ἀρνητικὸ μάθημα μεταπλάστηκε σὲ θέαμα: «μίμησις πράξεως σπονδαίας καὶ τελείας. . . δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν»¹¹.

Κατηγορήθηκε ὁ κλασσικὸς Διαφωτισμὸς ὅτι κατέληξε στὴν ἀποθέωση ἐνὸς στατικοῦ φορμαλισμοῦ, στὴν ἀπολυτότητα τοῦ τελειωμένου τύπου, καὶ ὅτι ἐξαντλήθηκε ὁ ἀρχικὸς του δυναμισμὸς μέσα σὲ εἰδολογικοὺς περιορισμούς. Ἀναφέρω τὸν *Oswald Spengler*, πὸν συνοψίζοντας τὸ κατηγορητήριο μὲ ἄκρα ἀσθηρότητα ἐδήλωσε πὼς «Οἱ Ἕλληνες οὔτε θέλησαν τίποτε οὔτε τόλμησαν ποτέ». Σὲ σύγκριση μὲ τὸν πληθωρικὸ δυναμισμὸ τοῦ νέου *Faust* ὑποτίθεται ὅτι ὠχρῶ ὁ κλασσικὸς ἄνθρωπος τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἁρμονίας. Διερωτᾶται ὅμως κανεὶς: Σὲ τί ἐγκρίεται ἢ διαφορὰ; Δείχεται πράγματι ἀνεπαρκὴς ὁ κλασσικὸς ἄνθρωπος σὲ ἡρωϊκὰ γνωρίσματα; Ὁ *Nietzsche*, πὸν πρότεινε ὡς κινητήριον δύναμιν τῆς ἱστορικῆς πορείας τὴ θέληση τῆς δύνάμης πᾶνω ἀπὸ τὸν λόγο, πᾶνω ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴν ἀρετὴ, ἔκρινε ἀσθηρὰ τόσο τὸν νεώτερο ὅσο καὶ τὸν κλασσικὸ Διαφωτισμό. Τὸν ἀρχαῖο τὸν περιορίσει κυρίως στὸ δεύτερο ἡμῶν τοῦ 5ου αἰῶνα, διάκριση πὸν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ παινέψει τὶς «μεγαλειώδεις ἡμέρες» τῆς Προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, πὸν τὶς ἀντιδιαστέλλει μὲ τὸν ἄτολμο ἀπολλώνειο στοχασμὸ τῆς Σωκρατικῆς ἠθικολογίας. Ὅλα αὐτὰ μπορεῖ μὲν νὰ ἐντυπωσιάξουν, ὅμως ἀνήκουν στὴν τάξιν ἀκραίων σχημάτων μιᾶς νεωτερικῆς ροπῆς διανοουμένων, πὸν ὑψώνουν τὴν παράτολμη καινοτομία σὲ φιλοσοφικὴ ἀρετὴ. Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο οἱ συνεχιστὲς τῆς ρομαντικῆς ὑπερβολῆς θεώρησαν τὸ «μηδὲν ἄγαν» τῶν ἀρχαίων περιοριστικὸ ἐμπόδιο καὶ ἀνασταλτικὴ προσταγὴ, δηλαδὴ ἀντίμαχο τοῦ πολιτιστικοῦ καὶ τεχνολογικοῦ πειραματισμοῦ τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου, πὸν ριποκινδυνεύει τὰ πάντα γιὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῶν ὑπερβατικῶν κατακτῆσεων.

Ἡ παραπάνω ἀντιδιαστολὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κάνουμε σχετικὲς διαπιστώσεις καὶ νὰ ἐπισημάνουμε ἐπιπτώσεις. Ὁ νεώτερος Δυτικὸς τύπος, παρὰ τὰ καταπληκτικὰ του ἀνοίγματα πρὸς τὸν μικρόκοσμο καὶ τὸν μακρόκοσμο, κατέχεται ἀπὸ τὴν

11. Ἀριστ., *Περὶ Ποιητικῆς*, 1249 b 24-28.

ύπεροψία τοῦ παροντισμοῦ. Ὁθούμενος ἀπὸ πραγματιστικά ἐλατήρια καταντᾶ ἀνίσχυρος νὰ ἐλέγξει τὴν τάση του νὰ σταχυολογεῖ καὶ νὰ ἀνθολογεῖ ὅ,τι βρίσκει βολικὸ ἀπὸ τὸ παρελθόν. Ἐκεῖνο ποῦ δὲν ζήτησε ἢ μᾶλλον δὲν μπόρεσε νὰ κάνει ἦταν νὰ πραγματοποιήσῃ μιὰν εὐλικρινῆ ἀναγέννηση τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τοῦτο ὁμως δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ ἐπιλέξει ὠρισμένα ἀγαθὰ καὶ νὰ τὰ κατατάξῃ στὸν κύκλο τῆς προπαιδείας ὡς προκαταρκτικὰ μέσα γιὰ τὸ πέρασμα στὴν ὠφελιμιστικὴ παιδεία. Οἱ ἀνακατατάξεις τοῦ Nietzsche τόσο τῶν ἀρετῶν ὅσο καὶ τῶν ἀξιῶν δὲν μᾶς κάνουν ἐκπληξη, ὅταν τὶς κυττάζομε κάτω ἀπὸ τὸ πρῶσμα τοῦ Faust. Ἐπόμενο εἶναι νὰ χαρακτηρίζεται ὁ κλασσικὸς Διαφωτισμὸς, κυρίως στὴν τελικὴ του φάση, ὡς στατικὸς φορμαλισμὸς, ὡς ἓνας ὠραῖος νεκρὸς ποῦ ἡ ἐξιδανικευμένη ἀκνησιὰ του ἀνῆκει δικαιοματικὰ στὴ μετώπη κάποιου ἀρχαίου ναοῦ. Καὶ παρόμοια ἐπόμενο εἶναι νὰ ταυτίζεται τὸ κλασσικὸ ἀπαύγασμα μὲ ἓναν ἄγονο ἀριστοκρατισμὸ τῆς νοησιαρχίας, ποῦ ἔγινε αἰχμάλωτος τῆς στειρᾶς ἀντάρκειάς του, ἀνίκανος πιά νὰ ξεπεράσῃ τὴν τυπικὴ του τελειότητα καὶ ἀνακτώντας τὸν πυρετὸ γιὰ τὴ θήρα τοῦ ἀπείρου νὰ κνοφορήσῃ κάτι τὸ καινούργιο. Καὶ θέτουν οἱ κριτὲς τοῦ κλασσικοῦ τὸ ἐρώτημα: «Ὡς ποῦ ἔφθασαν οἱ Ἕλληνες;» Καὶ ἀπαντοῦν οἱ ἴδιοι: «Ὡς τὸ σημεῖο ποῦ ἔγιναν ὠραῖοι νεκροί, θύματα τῆς μαγείας τοῦ νοητικοῦ ιδεώδους, ἀφοῦ ὑποτάχτηκαν παθητικὰ στὴ μοῖρα τοῦ μέτρου».

Ὡς ἐπιχειρήματα οἱ τέτοιο διαλογισμοὶ δὲν ἐδσταθοῦν. Μᾶλλον τεκμηριώνουν τὴν ἐπιμονὴ τοῦ νεώτερου Δυτικοῦ πολιτισμοῦ νὰ θέλῃ νὰ ἐπιβάλλῃ τὶς δικές του ἀρχὲς γιὰ τὴν προβολὴ τῶν δικῶν του ἐκτιμήσεων καὶ μία νέα αἴρεση βίου. Νομίζω ὅτι περιττεύει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀσκήσουμε ἀδυστηρὸν ἔλεγχον, ἰδίως ἂν λάβουμε ὑπόψη τὶς πρόσφατες ἱστορικὲς ἐξελίξεις: δύο ὑπέρομα καταστρεπτικὸς πολέμους μέσα στὸ διάστημα μιᾶς γενεᾶς, ὡσὰν νὰ εἶναι πιά προνόμιο τῶν μεγάλων μαζικῶν κρατῶν νὰ συμπαρᾶσύνουν στὶς συρράξεις των τοὺς ἀδύναμους λαούς. Ἐχομε φτάσει μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ ἀποφασίζον ἀνεξέλεγκτα οἱ ἰσχυροὶ τῆς γῆς καὶ τὴν καταστροφὴν ἀκόμα τῆς ὑψηλίου μὲ τὰ ὄπλα τῆς καλπάζουσας ἐπιστημονικῆς τεχνολογίας ποῦ διαθέτουν. Ὅλα αὐτὰ καὶ πολλὰ ἄλλα συνδέονται ἄμεσα μὲ τὶς ἐπιπτώσεις καὶ τὰ ἀνοίγματα ἐνὸς ἄλλου Διαφωτισμοῦ, τοῦ δεύτερου¹². Ἦταν τάχα παράλληλος τοῦ κλασσικοῦ; Πιθανὸν οἱ ἀρχαῖοι νὰ τὸν ἔκριναν ὡς παραλλακτικὸ καὶ πῶ ἀδυστηρὰ ἀκόμη ὡς ὑβριστικὸ.

12. Ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸ νεώτερο Διαφωτισμὸ. Βλ. τὰ διεξοδικὰ βιβλιογραφικὰ δοκίμια τοῦ P. Gay, ὁ.π., σημ. I, τόμ. Α', σελ. 423 - 552, καὶ τόμ. Β', σελ. 569 - 705. Τὸ πρόβλημα τῆς διαφορᾶς τῶν δύο Διαφωτισμῶν ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς φιλοσοφίας. Κεῖται στὸ ἐπίκεντρο τῆς διαμάχης τῶν Ἀρχαίων καὶ Νεωτέρων.

Μιά από τις πιο σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους δύο Διαφωτισμούς βρίσκειται στο πώς χειρίστηκε το μύθο. Έσκεμμένα ή όχι, σέ απομυθοποίηση των θεσμών οδήγησεν ο όρθολογισμός του νεωτέρου Διαφωτισμού. Παρόμοια απομυθοποίηση, καθώς υποστήριξε ο Έ. Π. Παπανούτσος, έγινε και στην άκμή του αρχαίου¹³. Νο-

“Όσο για τη στάση των ήγετων του νεωτέρου Διαφωτισμού απέναντι της κλασικής Ελλάδος, διαφέρει από στοχαστή σέ στοχαστή. Π.χ. ο Voltaire συχνά αποδοκιμάζει τους αρχαίους για τον άδέξιο χειρισμό των πολιτικών και κοινωνικών των προβλημάτων.” Άλλοι όμως διαφωτιστές αναζητώντας καταφύγιο από τις άπογορευτικές της εποχής προσέφυγαν στους αρχαίους για να αναβαπτιστούν στην όμορφιά και τον άδολο στοχασμό. Οί διαφωτιστές της «Εγκυκλοπαιδείας» έτόμισαν την έννοια του ανθρώπου και της κοινωνίας, ψάχνοντας να επιτύχουν την ίσοζυγία μεταξύ των δύο έννοιών. Η άναζήτηση αυτή προφύλαξε τους κοινωνικούς διανοητές από τις παγίδες του αρχαίου άτομικισμού και όλισμού του 19ου αιώνα. Κοινή λοιπόν μέρος και των δύο Διαφωτισμών είναι η άποφυγή πολώσεως άτόμου και κοινωνίας. Προκύπτει όμως και μια αξιόλογη διαφορά, γιατί ενώ η ιδέα της ίσοβαρίας παρομοιάζει κάπως με την ιδέα της άρμονίας των αρχαίων, ύστερεί στό έξής: προϋποθέτει ρήγμα μεταξύ άτόμου και κοινωνίας που για να γεφυρωθεί δημιουργεί την κατενυθνήρια γραμμή μιας άποστολής και ενός χρέους για την άπαλλαγή της πολώσεως. Οί αρχαίοι ξεκινούν από άλλη βάση, άντιπολωτική: «φύσει ζών πολιτικών» όρίζει ο Άριστοτέλης τον άνθρωπο.

13. Έ. Π. Παπανούτσος, Η κρίση του πολιτισμού μας. Έκδ. Φιλίπποτη, Άθήνα, 1978, σελ. 24 - 40. Βαθυστόχαστος μελετητής του κινήματος του νεότερου Διαφωτισμού ο Παπανούτσος, χρησιμοποίησε την έννοια του μύθου διαγνωστικά για να επισημάνει την άρχή και πορεία που φέρνει στην «κρίση του πολιτισμού μας». Γράφει τά έξής: «Η κρίση άρχίζει την ώρα που ο πολιτισμός μας άπομυθοποιείται με τις επαναστατικές θεωρήσεις και εκτιμήσεις κορυφαίων πνευματικών δημιουργών, που διοχέτευαν στίς μεγάλες μάξες τά καταλυτικά τους συνθήματα». Παραδέχεται ότι η ουσία κάθε ιστορικά σημαντικού πολιτισμού είναι κατά βάθος «μυθική» και «έκφράζεται» με πολλούς και ποικίλους τρόπους συμβολισμού: «με έπιστημονικές ιδέες, ήθικες άποτιμήσεις, κανόνες καλλιτεχνικούς. . . και με καθιερωμένους θεσμούς: θρησκευτικής λατρείας, πολιτικής όργάνωσης, αισθητικής ζωής» (33). Η κρίση έπέρχεται όταν «τό νύστερι της κριτικής» άποδυναμώνει και σκοτώνει τό μεγάλο μύθο ενός πολιτισμού, όπως έγινε στην περίπτωση του κλασικού και νεωτέρου της Δύσεως. Τό νεώτερο συνεκτικό μύθο που χρειάστηκαν τρεις αιώνας, από τον 17ον ως τον 19ο να πλάσουν κορυφαίοι δημιουργοί, τον διέλυσαν οί καταλυτικές ιδέες άλλων στοχαστών, π.χ. η άπομυθοποίηση της έννοιας του Κράτους, όπως την συνέλαβαν οί Διαφωτιστές, γίνεται «άπό την οικονομική ανάλυση και την κοινωνιολογική άνατομία του Karl Marx και της σχολής του» (37). Για τη φιλοσοφία άναφέρει δυό άπαγκι-στρώσεις από τό μύθο: (α) «Με τους φυσιολόγους της Ίωνίας η προσωπική [του θεωρείν] αλλάζει. . . Έως την ώρα εκείνη εϋδοκιμούσε στίς συνειδήσεις άνενόχλητος ο ‘μύθος’, όπως είχε πλασθει από την άρχέγονη φαντασία, τη θρεμμένη με την έκπληξη και τό φόβο μπροστά στό μυστήριο και στό θαύμα του Σύμπαντος. Έρχε η στιγμή να διεκδικήσει τά δικαιώματά του ο ‘λόγος’» (52-53). (β) Σημειώνει ο Παπανούτσος ότι από τον 17ον αιώνα η φιλοσοφία άρχίζει να παρουσιάζει μια νέα μεταλλαγή, τέτοια που «έργο της ξαναγίνεται η άπομυθοποίηση, τό ξεμάγμα του κόσμου με τον

μίζω ότι εδώ πρέπει να κάνουμε μια διαχωριστική τομή για να επισημανθεί μια ουσιαστική διαφορά. Γνώμη μου είναι ότι στην περίπτωση του κλασσικού πολιτισμοῦ δὲν εὐσταθεῖ ὁ ὅρος «ἀπομυθοποίηση». Μᾶλλον καὶ κυρίως πρόκειται γιὰ δημιουργικὸ διαφορισμὸ τοῦ ἐδύτερου λειτουργήματος τοῦ μυθικοῦ στοχασμοῦ. Τὴ γνώμη αὐτὴ τὴ στηρίζω στὴ θεωρία τῆς ὀργανικῆς συνοχῆς τῶν βιωμάτων τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ του πυρήνα, πὸν ἐντὸς του μῦθος καὶ λόγος δὲν ἀντιμάχονται. Ἡ κλασσικὸς Διαφωτισμὸς δραστηριοποιεῖ καὶ τὰ δύο ἐνεργήματα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν του μὲ ἀλληλοσυμπληρωματικὸ τρόπο. Πρόκειται περὶ συναγωνιστικῆς μᾶλλον παρὰ ἀνοικτῆς διαφιλονικίας πνευματικῶν πρωτείων. Ὁ μυθικὸς στοχασμὸς συντηρεῖται μέσα στὴν Προσωκρατικὴ φιλοσοφία. Ἐγγενῆς ὄντολογικὴ διαρχία μὲ καταλυτικὴ ἐνέργεια λείπει ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ἡ πορεία τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ τελεῖται χωρὶς ὄρους ὑποταγῆς καὶ διαλύσεως τοῦ μυθικοῦ στοιχείου γιὰ τὴ θεσμικὴ θεμελίωση τῆς πολυμορφίας τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου.

Πιὸ σωστὴ τοποθέτηση γίνεται ἂν παραδεχτοῦμε ὅτι οἱ κριτικὲς ἀναζητήσεις τῶν ἀρχαίων μὲ συμπαραστάτη τὴν πλαστικὴ δύναμη τοῦ μυθικοῦ στοχασμοῦ ὀδήγησαν στὴν ἀλληλοἀνάπτυξη τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ ὀλοκλήρωσαν τὸ ἔργο τοῦ Διαφωτισμοῦ¹⁴. Τὰ κοσμολογικὰ συστήματα τῶν Προσωκρατικῶν καθὼς καὶ

μαθηματικὸ λογισμὸ καὶ τὴν ἐμπειρικὴ ἔρευνα». Πρόκειται γιὰ μεταλλαγὴ σὲ τρία στάδια, τὸ πρῶτο ἐγκαινιάζει ὁ Francis Bacon, τὸ δεύτερο ἢ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Immanuel Kant, καὶ τὸ τρίτο ἢ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel καὶ τοῦ Marx (54-55). Ἐν ἰσχύον οἱ διαπιστώσεις αὐτές, τότε ὁ νεώτερος Δυτικὸς πολιτισμὸς ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνισή του μὲ μιὰν ἐσωτερικὴ ἀντινομία, δηλαδὴ ἐνῶ πλάθει τὴν «οὐσία τοῦ μύθου του», καλλιεργεῖ ταυτόχρονα τοὺς ὄρους καὶ τοὺς μηχανισμοὺς πὸν θὰ ὀδηγήσουν στὴν κατάλυση τοῦ πλάσματός του. Πρόκειται ἐπομένως περὶ αὐτοκαταστροφόμενου κοινωνικο-πνευματικοῦ ὀργανισμοῦ.

14. Ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸν ἱστορικὸ καὶ φιλόσοφο τοῦ πολιτισμοῦ τὸ ὅτι οἱ νεοέλληνες ποιητὲς στὸν αἰῶνα μας, ὁ Παλαμᾶς, ὁ Καβάφης, ὁ Σικελιανός, ὁ Καζαντζάκης, ὁ Σεφέρης, ὁ Ρίτσος, ὁ Ἐλύτης, δαισιθάνθηκαν καὶ ἀναγνώρισαν τὴν παράδοση τοῦ μύθου ὡς φορέα καὶ μήτρα, γεννήτρα καὶ πλάστρα νοημάτων καὶ ἐμπειριῶν τοῦ συνεχόμενου συνειδησιακοῦ πλέγματος ἀνθρωπος-κόσμος. Εἶναι ἀνάγκη νὰ μελετηθεῖ προσεκτικὰ ὁ τρόπος πὸν ἀνασταίνεται καὶ ἀναμορφώνεται ὁ μυθικὸς πλοῦτος τῶν ἀρχαίων στὶς ἐδρωπαικὲς λογοτεχνίες καὶ στὴν νέα Ἑλληνικὴ. Ὁ νέος Ἑλληνας ποιητὴς διατηρεῖ στάση παρόμοια μὲ ἐκείνη τοῦ κλασσικοῦ ποιητῆ ἀπέναντι στο μῦθο, δηλ. δέχεται τὸν μῦθο γιὰ τὴν ἀποκαλυπτικὴ του δύναμη καὶ μόνο σὲ δευτερεύουσα μοῖρα γιὰ τὴ συμβολικὴ του ὑποβλητικότητά. Οἱ ἑλληνικοὶ μῦθοι περνοῦν στὴν ἐδρωπαικὴ λογοτεχνία ἀφοῦ τοὺς ἀφαιρεθεῖ ἡ φυσικὴ τους ἀμεσότητα ὥστε ἀποδεδεσμευμένοι πιά νὰ ἀποκτήσουν τὸ δυναμισμό τῶν συμβολικῶν μέσων γιὰ τὴν προβολὴ ἐμπειριῶν. Πρόκειται κανονικὰ γιὰ μιὰ μετουσίωση στὴν ὁποία ὑποβάλλονται οἱ κλασσικοὶ μῦθοι ὅταν ἀφομοιώνονται στὶς θεματολογικὲς ἀνάγκες

τά δραματικά ποιήματα τῶν τραγικῶν εἶναι ταυτόχρονα μυθικές καὶ λογικές θεωρήσεις. Μὰ μύθος δὲν σημαίνει παραμύθι ἢ φαντασιοκόπημα ἢ κατασκευάσμα θρησκοληψίας. Ἐάν ἦταν τέτοιος, θὰ τὸν περιφρονοῦσε ὁ Πλάτων, πὸν ὁ ἴδιος μᾶς ἄφησε ἔξοχα δείγματα μυθοπλαστικῆς φαντασίας, παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις πὸν διατύπωσε καὶ αὐτὸς καὶ πολλοὶ προγενέστεροι στοχαστὲς γιὰ τὴ φερεγγυότητα τοῦ μύθου ὡς ἐπιστημονικὸ ὑποκείμενον. Καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα οἱ δραματικοὶ καὶ λυρικοὶ ποιητὲς διεύρυναν τὴν δυναμικότητα τοῦ μύθου μὲ τὸ δημιουργικὸ χεῖρισμὸ τῆς θεματογραφίας των. Καὶ στὸν ἴδιο τὸ λαὸ ὁ μύθος ἐξακολούθησε νὰ λειτουργεῖ φυσιολογικὰ μὲ τὶς λατρευτικὰς ἐκδηλώσεις, στὸ δημόσιο καὶ τὸν ἰδιωτικὸ βίον. Τὰ Παναθήναια, τὰ Προμήθεια, τὰ Διονύσια, τὰ Κρόνια, τελοῦνταν ὡς οὐσία συνεκτικῆ τῶν βιωμάτων τῶν μύθων καὶ περνοῦν στὴν τέχνη γιὰ νὰ γίνον ἀπαντάσματα τοῦ χοροῦ, τῆς μουσικῆς, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τοῦ ποιητικοῦ λόγου.

Δὲν πείθει πλέον ὁ ἐπίμονος καὶ ἀσθηρὸς διαχωρισμὸς τοῦ μύθου καὶ τοῦ λόγου. Ὡς ἐρμηνευτικὸ σχῆμα ἔχει πιά ἐπιβληθεῖ ἀλλὰ μόνον μὲ τὴν συγκάλυψη τῆς ἀνεπάρκειάς του. Κατὰ τὴ γνώμη μας ἀδικεῖ καὶ τὸν ἐρμηνευτὴ καὶ τὸ ἀντικείμενό του. Μιὰ σειρά ἀπὸ ἄλλα προβλήματα ἐξακολουθοῦν νὰ ἐνοχλοῦν τὴν ἔρευνα. Ἐὰς διαλογιστοῦμε διαζευκτικά, ἂν πράγματι ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς πορεύεται ἀπὸ τὸν μύθον στὸν ὀρθὸν λόγο τῆς φιλοσοφίας. Τὴν θετικὴ ἀπάντησιν ὑποστήριξαν μὲ ἀξιοπρόσεκτα ἐπιχειρήματα οἱ Cassirer, Cornford, Harrison καὶ Snell, μεταξὺ ἄλλων ἰσχυριζόμενοι ὅτι ὁ μύθος εἶναι κατώτερος τοῦ κριτικοῦ νοῦ. Ἡ ἀπάντησιν αὐτὴ προφανῶς εὐνοεῖ τὴν ὑπεροχὴ τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι τῶν λοιπῶν ἀρχαίων λαῶν ἀλλὰ μὲ ὄρους πὸν ὑποβιβάζουν τὴν ἀξία τοῦ μύθου. Ἐάν ὑποθέσουμε ὅτι μιὰ τέτοια «προοδευτικὴ» μετάβασις εἶναι ἀνεπαρκὴς νὰ καλύψει τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ, τότε θὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε τὴν στενὴν γειννίασιν τοῦ μύθου καὶ τοῦ λόγου. Ἐνα τέτοιο συμπέρασμα εἶναι ἀπαράδεκτο γιὰ τοὺς θιασῶτες τοῦ ἑλληνικοῦ θαύματος, καὶ αὐτὸ γιὰτὶ συνεπάγεται τὴν ἐκδοχὴ τῆς παρουσίας ἐπιστημονικῆς θεωρίας στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ἐπομένως καὶ στοχαστικῆς ἐνέργειας ὑψηλῆς γνωστικῆς στάθμης. Ἡ θεωρία πὸν ὑποστηρίζει τὴν ἀπάλειψιν

τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ἡ τέτοια ἐπισύναψιν ἑνὸς ἐπιλεχθέντος κλασσικοῦ μύθου σὲ νεώτερο σῶμα, μὴ-ἑλλαδικό, ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν διαφορὰ τῶν ἱστορικῶν ἐμπειριῶν. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο δὲν ἀπαντᾶται π.χ. στὴν περίπτωσιν τῶν τραγικῶν ποιητῶν. Ὁ Οἰδίπους, ὁ Ὀρέστης, ἡ Ἀντιγόνη καὶ τόσο ἄλλοι τραγικοὶ ἥρωες τῆς δραματογραφίας δὲν εἶναι σύμβολα. Εἶναι ἀτόφιοι φορεῖς ἠθους, πὸν μαζὶ τους συγκατοικοῦμε στὸ χῶρον τοῦ μύθου καὶ μαζὶ μας πολιτεύονται στὸ χῶρον τοῦ λόγου. Παρόμοια ἀποτελέσματα ἐπιτυγχάνουν καὶ οἱ νεοἑλληνες ποιητὲς, ὅταν δαμάζουν τὸν πειρασμὸ τῆς συμβολικῆς τεχνουργίας.

ποιοτικῆς διαφορᾶς μεταξὺ μυθικοῦ στοχασμοῦ καὶ κριτικοῦ λόγου ἀρνεῖται καὶ τὴ μοναδικότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ κλειδί πὸν θὰ μᾶς βγάλει ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο βρίσκεται ἄλλοῦ κι ὄχι στὴν ὑπόθεση πὸν προτείνει ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τῶν Ἑλλήνων ὀφείλεται στὴν ὑπέροβαση τοῦ μύθου μὲ τὸν ὀρθὸ λόγο, καὶ πῶς συγκεκριμένα στὴν ἄλματική πρόοδο τῶν Ἑλλήνων πὸν τελεῖται μὲ τὴν ἐπιπόηση τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ἀποκρουστικότητα τῶν ἰδεῶν τῆς παιδείας, κατὰ τὸν Werner Jaeger. Βασικὰ ἡ ὑπεροχὴ τῶν Ἑλλήνων πὸν ἀντανακλάται στὸ κατώρθωμα τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἱστορικὸ γεγονός πὸν δὲν δέχεται ἀντιρῶσεις. Ἡ ἐξήγηση τοῦ γεγονότος μὲ τὴ μέθοδο τῆς συγκριτικῆς ἀναλύσεως εἶναι ξεχωριστὸ καὶ πολὺπλοκο θέμα, πὸν ἐλπίζω νὰ τὸ συζητήσω σὲ μιὰ εἰδικὴ σχετικὰ μελέτη. Γιὰ τὸ παρὸν ἀρκουῖμαι νὰ εἰπῶ ὅτι ἡ λύση τοῦ προβλήματος τῆς ὑπεροχῆς μεθοδεύεται σωστά, ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι πλάι στὴν ἐμφάνιση τοῦ κριτικοῦ λόγου συμπορεύεται, ἀφοῦ καὶ ἱστορικὰ προηγήθηκε, ὁ μυθικὸς στοχασμὸς πὸν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὑλοποιήθηκε ἐξ ἀρχῆς μὲ μοναδικὸ τρόπο καὶ ἰδιουσυστάτα σχήματα. Τὸ βασικὸ λάθος τῆς «ἐξελικτικῆς» σχολῆς ὀφείλεται στὴν ἀπλούστευση τῆς ἐννοίας τοῦ μύθου μέσα σὲ μιὰ γενικὴ θεωρία πὸν σώζει τὰ φαινόμενα, ἀφοῦ πρῶτα θυσιάζει τὴν ἰδιομορφία τῶν ἐμπειριῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες πηγάζουν¹⁵.

Ἄν ὁ νεώτερος Δυτικὸς ἄνθρωπος ἀνέπτυξε τίς πολιτιστικὲς του δραστηριότητες ἀποξενωμένος σχεδὸν ἀπὸ τοὺς δικούς του γηγενεῖς μύθους, τοῦτο τὸ ὀφείλει κυρίως στὶς συνθήκες πὸν ἐπικρατοῦσαν ὅταν προσχώρησε βαθμηδὸν στὸν Χριστιανισμό, πὸν μαζί προσέλαβε καὶ τὰ ἀφομοιωθέντα στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς Ἑλληνο-ρωμαϊκοὺς καὶ Ἑλληνιστικοὺς θεσμούς. Στὴ συνέχεια, μὲ τὴν πρώτη ἀνθιση τῶν Μέσων Χρόνων μπόρεσε νὰ δουλέψει καὶ θεωρητικὰ τὴ μεταφυσικὴ τοῦ κοσμικοῦ δράματος τῆς σωτηρίας σὲ ἀδστηρὴ συμφωνία μὲ τὰ περιγράμματα τῆς Βίβλου. Ἡ Ἀναγέννηση προετοίμασε τὴ Δύση γιὰ τὴν κρίσιμη ὥρα, πὸν θὰ ἐμφανιζόταν στὸ προσκήνιο ἡ ἀναλυτικὴ δύναμη τῆς φιλοσοφικῆς νοησιαρχίας. Οἱ ὀφελιμιστικὲς ἐφαρμογὲς ἐπέβαλαν τὴν μηχανοποίηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ συνέτειναν στὴν ἀπομυθοποίηση

15. Μιὰ ἀξιόλογη προσπάθεια στὴν ἐπισήμανση τῶν ἀπλουστεύσεων καὶ τὴν προώθηση τῆς ἔρευνας τῆς ἰδιουστιασίας τῶν ἑλληνικῶν μύθων εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ G. S. Kirk, *The Nature of Greek Myths*, 1974. Ἡ ἐργασία αὐτὴ χωρίζεται σὲ τρία μέρη, ὅπου ἐξετάζονται (1) ἡ φύση τῶν μύθων, (2) οἱ ἑλληνικοὶ μύθοι, καὶ (3) οἱ ἐπιδράσεις καὶ μετασχηματισμοί. Ὁ Kirk θέτει ἐκ νέου τὸ ἐρώτημα ὡς ἐξῆς: «Ἀπὸ τοὺς μύθους πρὸς τὴ φιλοσοφία;». Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Kirk παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος πὸν θέτουμε ὄχι μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν πολυσημία τοῦ ὅρου 'μῦθος' ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν πολλαπλῶν φάσεων ἀπ' ὅπου πέρασε δυναμικὴ συσχέτιση μυθικῶν καὶ λογικῶν ἐνεργημάτων.

ηση τῆς ἱστορίας. Πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια θὰ ἦταν νὰ εἰποῦμε ὅτι ὁ ἐπιστημολογικὸς ὀρθολογισμὸς προχώρησε στὸ δρόμο του, μορφώνοντας τὸ ἀντικείμενο του μὲ μὴν ἀφαιρετικὴ μεθόδευση πὸν ἀπαιτοῦσε τὴν ἄτεγκτη ἀποδραματοποίηση τοῦ κόσμου, τόσο τοῦ ἱστορικοῦ ὅσο καὶ τοῦ φυσικοῦ. Ἡ φορὰ τῶν ἐξελίξεων τῶν δυὸ τελευταίων αἰώνων κυρίως σὲ σχέση μὲ τὶς πνευματικὲς ἀξίες ἐπισυσσώρευσε μιὰ σειρὰ ἀλληλοσυγκρουόμενων προβλημάτων, πὸν συνοψίζονται σὲ τέτοιες φράσεις ὅπως «ἡ ἀγωνία τῆς ἐποχῆς μας» ἢ «ἡ κρίση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου».

Δὲν νομίζω ὅτι δικαιολογεῖται νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν ὄρο «ἀπομυθοποίηση» στὴν περίπτωση τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τέτοιο σάρωμα μυθικῶν παραγόντων δὲν ἔγινε, ἐκτὸς πιά ἂν περιορίσουμε τὴ σημασία τοῦ ὄρου γιὰ νὰ καλύψουμε ἓνα μικρὸ διάστημα τοῦ 5ου αἰώνα καὶ μιὰ ἐπιλογή ἰδεῶν μιᾶς ομάδας στοχαστῶν, σοφιστῶν καὶ φιλοσόφων, πὸν ἄσκησαν κριτικὴ θρησκευτικῶν δοξασιῶν καὶ λατρευτικῶν παραδόσεων. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἡ πολυμορφία πὸν ἐνυπάρχει στοὺς Ἑλληνικοὺς μύθους ἢ δὲν διαλύθηκε ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ νοητικοῦ ἀποθέματος τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν ἢ μεταμοσχεύθηκε γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν στοχαστικῶν προτύπων πὸν δοκίμαζε ὁ ἑταστικὸς λόγος. Ἀπομυθοποίηση πάντως ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀντίθετα, συνέβαλε στὴν προέκταση τοῦ μυθικοῦ ἐνεργήματος κατὰ τρόπον ἀναπλαστικὸ πὸν βοήθησε στὴ συνανάπτυξη ὅλων τῶν ἐκφάνσεων τοῦ πολιτιστικοῦ βίου. Παράλληλα ἐνίσχυσε καὶ τὸ σκόπιμο ἐμπλουτισμὸ τῆς ἀρχέγονης λειτουργίας τῶν μύθων, γονιμοποιώντας τὴ φαντασία γιὰ δημιουργικὲς συλλήψεις στὶς ἐπιστῆμες καὶ στὶς τέχνες. Γενικὰ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ ἐξευγενισμὸς τῶν ἀξιῶν καὶ τῶν θεσμῶν τοῦ πολιτικοῦ βίου. Ἀπορεῖ πλέον κανεὶς σὲ τί στηρίζεται ἡ κατηγορία τοῦ φορμαλισμοῦ.

Ἄν πιστέψουμε ὡς ἀληθινὰ τὰ ὅσα εἰπώθηκαν ἀπὸ ἡγέτες φιλοσόφους, ἱστορικοὺς καὶ διανοημένους, τὸν Hegel, τὸν Herder, τὸν Comte, τὸν Marx, τὸν Dewey καὶ ἄλλους, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ κλασσικὴ Ἑλλάδα περάτωσε τὸ πνευματικὸ τῆς ἔργου, ἐξετέλεσε τὴ θητεία της στὸ πεδίο τοῦ καθήκοντος καὶ ἐξαντλήθηκε ἢ συμβολή της στὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ πνεύματος. Κοντολογίης, ξεπεράστηκε. Καὶ ἐπιμένουν οἱ ἐπόπτες τῆς μοίρας τῆς ἀνθρωπότητας πὸς ὄχι μόνο ἡ φάση τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος ἀλλὰ καὶ οἱ φιλοσοφικὲς συνθέσεις τοῦ τετάρτου δὲν ἦσαν παρὰ μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς σημαντικὲς καταβολὲς στὴν πορεία τῆς ἱστορίας. Ἡ προόδος ἔτσι ἢ ἀλλιῶς συνεχίστηκε γιὰ νὰ φθάσει ἡ ἀνθρωπότητα πέρα ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα πὸν ἔκαναν ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Ἐπίκουρος. Τὰ μεγάλα βήματα, μᾶς βεβαίονουν, πραγματοποιήθηκαν μὲ τὶς καινοτομίες πὸν ἔγιναν ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ πέρα. Καὶ μέγας ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους σταθμοὺς ὁ νεώτερος Διαφωτισμὸς, πὸν ἔκανε τὸ

ἀποφασιστικό ἄλμα στὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν κατόπιν οἱ ἀλλεπάλληλες κατακτήσεις τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰώνα. Ἀπόηχος τῆς ἱστορίας ὁ θάνατος τῶν ἀρχαίων. Καὶ τώρα ξαναθέτουμε τὸ ἐρώτημα: Πέθαναν πράγματι οἱ ἀρχαῖοι, δηλαδή κατάντησε τελείως ἄσχετο τὸ ἔργο τοῦ πρώτου Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴ σύγχρονη καὶ τὶς μελλοντικὲς γενεὲς τῶν ἀνθρώπων; Τί ἤθελε νὰ εἰπεῖ μὲ τὴ φράση αὐτὴ ὁ Παλαμᾶς στὸ Δ ω δ ε κ ἄ λ ο γ ο τ ο ῦ Γ ὕ φ τ ο υ; Πρόκειται γιὰ κατάφαση καὶ μοιρολόγι ἢ γιὰ διαμαρτυρία καὶ ἐγερτήριο;

Τὸ πρόβλημα τῆς προγονολατρείας ἀφορᾷ ἀποκλειστικῶς τὸν Ἑλληνικὸ λαό. Ἄν καὶ ἔχει χιλιοσυζητηθεῖ δὲν ἔχει ξεκαθαριστεῖ ἀκόμα. Ἐκτίμηση μιᾶς μεγάλης κληρονομιάς δὲν σημαίνει τυφλὴ ἀπομίμηση οὔτε καὶ πίστη στὴν ἐπίτευξη μιᾶς ἀργοπορημένης ἀναγεννητικῆς φάσεως τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ, πὸν δὲν ἐπιτελέσθηκε στὴν Ἑλλάδα ἐνῶ ὡς ἓνα βαθμὸ ἔγινε σὲ ἄλλους εὐρωπαϊκούς χώρους. Ἀκόμα καὶ ἡ Δυτικὴ Ἀναγέννηση κάθε ἄλλο παρὰ ἐπαναληπτικὴ πράξι ἀποδείχθηκε. Ἄν δεχτοῦμε πὼς ἰσχύει γιὰ τὴ σημασιολόγησι τοῦ ὅρου ἢ ἔννοια «μίμησης πράξεως σπουδαίας καὶ μεγάλης», καὶ τὴ συσχετίσουμε μὲ τὴν προγονολατρικὴ ἔφεση, μιὰ παρεμφερῆς μίμηση, γιὰ νὰ πάρει πραγματικὲς διαστάσεις, ἀπαιτεῖ προετοιμασία, σχέδιο καὶ ἀφοσιωμένη ἐφαρμογὴ πὸν μόνον μιὰ πλήρης κατανόηση τῶν τομῶν, διαστάσεων καὶ ἐπιπτώσεων τῆς ἱστορίας τῶν διαφωτισμῶν ἐξασφαλίζει. Ἄν τοῦτο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πρόοδος ἢ ὄχι, εἶναι καὶ αὐτὸ ἐπίμαχο θέμα. Πάντως ἰσχύει ἢ ἀρχὴ ὅτι χωρὶς προετοιμασία καὶ διευκρίνιση σκοπῶν κανεὶς λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ μεθοδεύσει τὴ μοίρα του.

Ἄν παραμερίσουμε τὶς ἀνεδαφικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ἄκρατης προγονολατρείας, μποροῦμε νὰ συγκεντρώσουμε τὴν προσοχὴ μας στὸ πρακτικὸ ἐρώτημα τοῦ παρόντος: Τί μπορεῖ ὁ χριστιανίζων Ἕλληνας καὶ διδαχθεῖ ἀπὸ τὸν κλασσικὸ Διαφωτισμὸ ὥστε νὰ χαράξει τὴν πορεία του; Τί ἀπὸ τὸ κλασσικὸ παρελθὸν δέχεται καὶ τί καταδικάζει ὁ θρησκευτικὸς βίος; Ποιὰ προβλήματα δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴ μετωπικὴ ἀντιπαράταξι τῶν δυὸ παραδόσεων στὴν πιὸ πρόσφατη περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ; Οἱ χῶροι συμπράξεων καὶ ἀποκλίσεων παρὰ τὶς διακυμάνσεις τους ἐξακολουθοῦν νὰ παίζουν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωσι πολιτιστικῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων, πὸν νόθετεῖ ἢ ἐπίσημη πολιτεία. Ἐπομένως καὶ αὐτὴ ἢ ἐπιταγὴ νὰ περισωθεῖ ἢ κλασσικὴ κληρονομία εἶναι θέμα πὸν μᾶς φέρνει πέρα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γνωριμίας τῶν νέων Ἑλλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ θέμα πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ μὲ πολὺπλευρὲς νομοθετικὲς, κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὲς ὀψεις. Συνυπάρχει καὶ τὸ αἶτημα μιᾶς ἀναπροσαρμογῆς τῆς ἔννοιας τῆς ἀρετῆς στὶς συνθῆκες τῆς συγχρόνου ζωῆς, πὸν

κάθε παραμέλησή του επιφέρει και διαβρωτικές συνέπειες για τὸ δημόσιο βίο και τὴν ἠθικὴ ποιότητα τῆς προσωπικῆς ἀναπτύξεως. Τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀριστείας μᾶς φέρνει πάλι στὸ θέμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ διεκδίκηση τῆς κλασσικῆς κληρονομιάς γιὰ τὴν ἐμπέδωση πολιτιστικῆς πολιτικῆς συνεπάγεται καὶ χ ρ έ ο ς. Χωρὶς αὐτὸ δημιουργικὲς προεκτάσεις δὲν γίνονται. Τὸ χρέος τοῦτο ἐπιβάλλει στοὺς Ἕλληνες σήμερα ἓνα ρόλο πρωτοπορίας, πὸν ὑψώνει τὴν παιδεία πάνω ἀπὸ τὰ κράσπεδα τῆς ἐπιβιώσεως.

Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς κληρονομιάς τῶν δυὸ Διαφωτισμῶν, καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Δυτικοῦ, μᾶς ζητοῦν νὰ θέσουμε ἐρωτήματα ἐκ νέου ὅπως ἔκαναν ἀνάλογα καὶ οἱ προηγούμενες γενεές.

1. Τί μ π ο ρ εῖ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος καὶ εἰδικὰ ὁ εὐρωπαῖος Ἕλληνας νὰ ἀφομοιώσει ἀπὸ τὸν κλασσικὸ Διαφωτισμὸ;

2. Τί χ ρ ε ι ᾶ ζ ε τ α ι νὰ χρησιμοποιήσει ἔμπρακτα γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν ἐπιμάχων προβλημάτων του, ἀφοῦ βέβαια τὰ κατατάξει καὶ τὰ ἱεραρχήσει. Μὲ τὴν τοποθέτηση αὐτῆ παραδεχόμεσθε ταυτόχρονα ὅτι ἡ παράδοση δὲν κατάντησε ἄσχετη πρὸς τὴν ἀναζήτηση ἀξιῶν στὴν ἐποχὴ μας.

Εἶναι οὐτοπικὸ νὰ περιμένουμε νὰ ξαναγίνουν Ἀναγεννήσεις. Ἀλλάξαν οἱ καιροί, ὄχι ὅμως καὶ ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σταχυολόγηση τῶν μεγάλων ἐποχῶν τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ἀναπόφευκτη. Ὅ,τι ἔγινε, ἔγινε στοὺς νεώτερους χρόνους γιὰ νὰ χτίσουν οἱ Δυτικοὶ λαοὶ τὸ οἰκοδόμημά των. Ἐκαναν αὐτὸ πὸν τοὺς ἐπέτρεπαν τὰ ὅρια τῆς σκοπιᾶς των, μιὰ σκοπιὰ πὸν διέφερε σὲ πολλὰ καὶ συμφωνοῦσε σὲ ἄλλα μὲ ἐκείνη τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ. Κάτι παρόμοιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ νεώτερη Ἑλλάδα, τὴ Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ.

Ὁ εἰκοστὸς αἰώνας ἄλλαξε τὴν πορεία τοῦ κόσμου. Ἐκφράζονται σήμερα συχνὰ ἀμφιβολίες, ἂν βαδίζει πρὸς ἓνα νέο ἱστορικὸ μεγαλεῖο ἢ μιὰ νέα φάση βαρβαρισμοῦ. Οἱ ἐπιφυλάξεις ὑπάρχουν καὶ μεγαλώνουν παρὰ τὴ διάδοση τῆς πολυτέλειας καὶ τὶς τεχνολογικὲς κατακτήσεις τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης.

Γνώμη μου εἶναι ὅτι στὸ σύγχρονο Ἕλληνα τόσο τῆς Ἑλλάδος ὅσο καὶ τῆς Ἑλληνικῆς διασπορᾶς ἀνήκει τὸ βαρὺ χρέος λόγω κληρονομιάς καὶ γλώσσας νὰ πρωτοστατήσῃ στὴν προάσπιση καί, ὅπου χρειάζεται, στὴν ἀνάκτηση τῆς ἀνθρωπιᾶς μας. Ἡ σοφία τοῦ κλασσικοῦ Διαφωτισμοῦ κρατεῖ τὰ κλειδιὰ τοῦ μυστικοῦ τῆς ἀνθρωπιᾶς. Εἶναι σοφία πὸν μᾶς γίνεται οἰκεία σ' ὄ λ ο τ η ς τ ὸ ὕ ψ ο ς κυρίως, ἂν ὄχι μόνο, μὲ τὴ γλώσσα τὴν ἑλληνικὴ. Ἀν χαθεῖ ἡ γλώσσα, θὰ θρυμματιστεῖ γιὰ πάντα καὶ ἡ σοφία. Θὰ κείτεται σὰν τὰ εἰσέπια τῶν ἀρχαίων ναῶν, σκόρπια καὶ περιλαμπρα. Πρῶτο χρέος: ἡ ἄρτια διάσωση τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας. Λαὸς καὶ γλώσσα:

ἀναντικατάστατα καὶ ἀνεκτίμητα κτήματα ἐς αἰεὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Συμβιβασμοὶ
πάνω στὸ χρέος αὐτὸ ἰσοδυναμοῦν μὲ παραχωρήσεις στὸν ὑποβόσκοιτα βαρβαρισμό.
Ἐθελουφλία ἀπέναντι στὸ χρέος ἐγγίζει τὰ ὅρια αὐτοκαταστροφῆς. Ἡ ἔκκληση
τοῦ μέλλοντος τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἔχει γίνει. Καιρὸς γιὰ τὸ μεγάλο
«Ναί»!